

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2020/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

A Lavater-szövegek kontrollfordítója
V. Horváth Károly

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században

Szerkesztette
Tóth Orsolya

TARTALOM

TÓTH ORSOLYA	
Előszó	7

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY	
Fiziognómia és antifiziognómia	
Lichtenberg és a „fragmentum-vita”	13
BÓDI KATALIN	
A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében.....	61
KUCSERKA ZSÓFIA	
Kire ütött ez a gyerek?	
A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben	79
ZÁKÁNY TÓTH PÉTER	
A képzelő-erő betegségei	
Kölcsey Ferenc: <i>A' karpáti kincstár</i>	93
VÖÖ GABRIELLA	
Ha a leviatán a textus	
A <i>Moby Dick</i> és az amerikai testtudományok	109

FILLÉRTÁR

JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására I. (<i>Pálfy Eszter fordítása</i>).....	129
JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására II. (<i>Pálfy Eszter és Szolnoki Anna fordítása</i>)	151
GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG	
Töredék a farkakról (<i>Csobó Péter György fordítása</i>)	161

KRITIKAI LAPOK

TÖRÖK ZSUZSA	
Az irodalom és irodalomtörténet-írás mibenlétéről	
(Szilágyi Márton, <i>Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Bp., Ráció, 2020.)	169

Csobó Péter György

Fiziognómia és antifiziognómia

Lichtenberg és a „fragmentum-vita”

A világ legszórakoztatóbb felülete számunkra az emberi arc.
(Lichtenberg, *Sudelbuch*, F 88)¹

Bizalmatlanságot kívántam ébreszteni azzal a transzcendentális hasbeszéléssel szemben, amely révén az a látszat keletkezik, hogy amit egyesek itt a földön mondanak, egyenesen az égből érkezik; és mivel a nyers babonaságot már számúztuk a kifinomultabb világból, meg akartam akadályozni, hogy a helyére belopódzzék a tudálékos babonaság, amely – épp az értelem álarca révén, melyet visel – veszélyesebb a nyersnél.
(Lichtenberg, *Über Physiognomik*)

Számos elmélet látott napvilágot annak magyarázatára, hogy miért vált egy volta-képpen igen régi, egészen Arisztotelészig visszatekintő tudomány hirtelen olyan népszerűvé a 18. század közepén, hogy Európa-szerte több százan fizettek elő egy svájci lelkész, Johann Caspar Lavater nagyralátó és impozáns könyvsorozatára, a *Fiziognómiai töredékekre*. Az okok sokfélék, a legegyszerűbb, materiális jellegű dolgoktól a kor emberének változó önértelmezéséig valószínűleg sok minden szerepet játszott ebben. Ott van rögtön a könyv kiállítása: „a kor nyomdatechnikai csodája”, a „legdrágább és legmívesebb kiadású, nyomatok kavalkádjával illusztrált” kötet.² Ott van a szerző beszédmódja, a szív elragadtatott nyelve, amely intim barátként szólította meg olvasóját, és képes volt magával ragadni őt, ott van továbbá az érvelésmódja, a gondolatok, ellenvélemények retorikai elsajátításának és átfordításának technikájában rejlő meggyőző erő (amire még vissza fogok térni). Ott lehet minden bizonytalanság, az emberek közötti viszonyok elbizonytalanodása, elidegenedése, ami miatt nagyra értékelték az ember mélyére látó, lényegét biztos és változatlan jelekben feltárni igyekvő „új”, ambiciózus tudományt. Kétségtelen, hogy Lavater műve meghatározó szellemi élményt jelentett a *Sturm und Drang*-generáció számára, ám ma már az is bizonyítottnak tekinthető, hogy nem számított „ellenkulturális”, kizárólag felvilágosodásellenes munkának. A régi irodalomtörténeti közhelyet, miszerint Lavater *Fiziognómiájában* „szemléle-

1 Georg Christoph LICHTENBERG, *Schriften und Briefe*, szerk. Wolfgang PROMIES, I. kötet, Frankfurt am Main, Zweitausendeins (a Hanser Verlag licenckiadása), 1994, 473. – Lichtenberg szövegei esetében (néhány külön is jelzett kivételtől eltekintve) a továbbiakban LichSB rövidítéssel erre a kiadásra fogok utalni.

2 KOCZISZKY Éva, *Az arc olvasása. Fiziognómia és vizuális kommunikáció*, Vulgo, 4. évf., 2. sz., 2003, 73.

tes módon jutott kifejezésre a *Sturm und Drang* korszak képviselőinek érzelmeket hangsúlyozó szembefordulása a felvilágosodás rideg racionalitásával és normatív törvényalkotási kényszerével”, Richard T. Gray oszlatta el, mondván, hogy ez a mű „a *Sturm und Drangra* jellemző sajátosságokat: az érzelmelek fellengzős hangsúlyozását és a szubjektív rajongást frappánsan vegyíti a felvilágosodás pozitívista objektivitásra és tudományos pontosságra emelt empirikus szellemiségű igényével”.³ Az 1770-es években mindenesetre kialakult egy igen erőteljes „kulturális flow” e körül a vállalkozás körül, és a fiziognómia pillanatok alatt a legnépszerűbb és leginkább reményteli tudománnyá vált. Ugyanakkor a karrierje – legalábbis ebben a lavateri formájában – mégsem tartott sokáig: az 1780-as évektől a recepció már alig támaszkodott a *Fiziognómiai töredékek* saját jogú olvasatára, inkább szekunder forrásokból, folyóiratokban megjelent kritikákból, szatírák, paródiák vagy travesztíák közvetítette formákból táplálkozott.⁴

Lavater műve, a *Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet előmozdítása érdekében* címmel 1775 és 78 között jelent meg négy vaskos kötetben. Alapvető meggyőződése szerint az emberi külsőből el lehet jutni a jellem (de nem a sors) megismeréséhez. A fiziognómia nem más, mint

„az a képesség, hogy az ember külsejéből megismerjük a bensőjét; hogy valamiféle természetes kifejeződése révén érzékeljük azt, ami nem jut el közvetlenül az érzékekig.”⁵

Fő célkitűzése az volt, hogy az ilyen irányú, addig csak dilettánsokra és a véletlenre bízott megfigyelésekből világos, racionális és megtanulható szabályokra alapozott egységes tudományt építsen. Lavater ebben még a felvilágosodás epistemológiai programját követte. Ennek szellemében hitt abban, hogy a rendszeres fiziognómia teszi majd lehetővé az emberek számára, hogy a természetesen adott, ám „homályos” fiziognómiai érzéküket a tiszta és meghatározott fogalom szintjére emeljék (LavPF, I, 166). E rendszeres kidolgozásnak meggyőződése szerint a

3 Richard T. GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung: Wissenschaftlichkeit und Zeichenbegriff in Lavaters „Physiognomik” = Das Antlitz Gottes. Im Antlitz des Menschen. Zugänge zu Johann Kaspar Lavater*, szerk. Karl PESTALOZZI és Horst WEIGELT, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, 166. sk. – Ám Lavater nem azért nyúlt vissza a felvilágosodás elméleti bázisára, hogy saját véleményét elméletileg alátámassza. A szubjektív-retorikai elemek rendeltetése Gray szerint éppen az, hogy eltereljék a figyelmet a felvilágosodás teoretikus feltevéseinek ellentmondásairól, vagy hogy a „repedéseit összeenyvezzék” – Uo., 176.

4 Lásd erről August OHAGE, *Über „Raserei für Physiognomik in Niedersachsen” im Jahre 1777. Zur frühen Rezeption von Lavaters „Physiognomischen Fragmenten” = Das Antlitz Gottes, i. m., 233–242.*

5 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente: zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*, I. kötet, Lipcse – Winterthur, 1775, 13. (A további idézetekben LavPF rövidítés jelzi.) – A *Fiziognómiai töredékek* egyes kötetei a következő témákat tárgyalják: az első kötetben ismert történelmi személyek fiziognómiai elemzései olvashatók, a másodikban az állatok fiziognómiája, a harmadikban az egyes emberi testrészek fiziognómiája található, míg a negyedik legfőbb témája a Krisztus-képek és fiziognómiájuk.

matematizálhatóságot, a felvilágosodás tudományoszményének alapvető módszertani elvét kell követnie, aminek következtében a fiziognómia egyenesen „a tudományok tudományává” fog válni (LavPF, I, 55).

A tudományos ambíció mellett ugyanakkor egyszerre tekintett a fiziognómiára úgy is, mint tehetségre vagy érzékre, amely a külső jelekből ismeri fel a belsőt, vagyis kimondva-kimondatlanul mint egyfajta irracionális képességre, amely ötvözi a tudós, a látnok és a művész képességeit.⁶ Alapvetően mégis átfogó tudományként szemlélte a kidolgozandó fiziognómiát, amely az „ember minden közvetlen megnyilvánulását lesz hivatott tanulmányozni”. Ennek értelmében megkülönböztetett „alapvető fiziognómiát”, a „temperamentum fiziognómiáját”, de a „morálét”, az „intellektuális képességeket”, a „nemzetekét”, illetve a különböző társadalmi rétegek és műveltségi szintek fiziognómiáját is. Valójában olyan méretű, oly nagyralátó terv volt ez, melyről maga Lavater is – mintegy megmagyarázván a „töredék” szó szerepeltetését monumentális műve címében – azt írta:

„Egy ilyen fiziognómia megírásához nem elég egyetlen ember, sem egy akadémia, de még egy egész évszázad sem.” (LavPF, I, 15)

Lavater szerint tehát a fiziognómiának „embertudománnyá” kell válnia, ám e tudománnyal szemben épp a tudósok emeltek kifogásokat, már a kortársak között is. A lavateri fiziognómia megszületése pillanatától kezdve a tudományos kritika keresztútjában állt, ellentétben követői kiterjedt táborának rajongásával. A kritika legfőképp a lavateri tudományos módszer abszurdításba hajló jellegét érintette, de azon keresztül számos fontos filozófiai, erkölcsi, nyelvi, esztétikai és antropológiai kérdést is. Például Lichtenberg és Goethe kritikája⁷ is alapvetően a kellő tudományosságot hiányolta Lavater művéből, holott egy ideig mindketten a tudományos igényű fiziognómia vonzáskörébe kerültek.

A fiziognómiai program kiemelkedő jelentőségű része volt az arcok, illetve az egész emberi alak olvasása. Közvetlenül a *Fiziognómiai töredékek* cím alá Lavater odaírta: „Isten a saját képmására teremtette az embert!” Szerinte az emberi arc

6 Lavater egyfajta ihletettségeként vagy sajátos, hirtelen felbukkanó invencióként írja le már fiziognómiai alapötletének a megszületését is: LavPF, I, 10. – Magyarul idézi: KOCZISZKY Éva, *J. G. Hamann és a modernitás kritikája*, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 2000, 156.

7 „[Lavater] úgy hitte, birtokában van a szellemi erőnek, amellyel képes értelmezni minden olyan benyomást, amelyet az emberi arc és alak [látványa] anélkül kelt bennünk, hogy számot tudnánk adni róla; mivel azonban ő maga nem olyanak volt megteremtve, hogy módszertanilag absztrakciók után kutasson, így megállt az egyes eseteknél, következőképp az individuumoknál.” – Goethe szavait a *Campagne in Frankreich* című írásából idézi Carl NIEKERK, „Individuum est ineffabile: Bildung, der Physiognomikstreit und die Frage nach dem Subjekt in Goethes Wilhelm-Meister-Projekt, Colloquia Germanica, 28/1. szám, 1995, 8. (Goethe szövege: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Autobiographisches/Campagne+in+Frankreich+1792>) De odatehetjük emellé a *Költészet és valóság* negyedik részének 19. könyvét, amely egyébként német nyelvterületen döntően meghatározta Lavater művének a recepcióját a 19. században.

Istennel való rokonságunk legérzékletesebb kifejeződése, „a bölcsesség és az erény természetes nyelve”. Lavater számára talán nem is az ember megismerése volt a legfontosabb, hanem az isteni nyomának feltárása az emberben, az, hogy felfoghatóvá és megragadhatóvá tegye a transzcendenciát. Ezzel együtt a fiziognómia – ma így mondanánk – interdiszciplináris jelleget öltött Lavater elképzeléseiben: egyszerre volt orvostudomány, antropológia, erkölcsi és pedagógiai elképzelés, teológia⁸ és esztétika (schöne Wissenschaft).⁹

Lavater sokakat igyekezett megnyerni e nagyreményű tudomány támogatására, kidolgozására, és sok tekintetben sikerrel is járt, hiszen többek között olyan támogatókra és szószólókra lelt,¹⁰ mint a fiatal Goethe, Herder, Wieland, Hamann, Jacobi, Nicolai, Sulzer,¹¹ J. G. Zimmermann vagy J. J. Engel,¹² míg legjelentősebb bírálói Lichtenbergen kívül Johann Karl August Musäus,¹³ Schiller és Kant voltak.

Lichtenberg először második angliai utazása alkalmával (1774–1775) találkozott Lavater fiziognómiai könyvével: a *Töredékek* első kötetét az angol királynétól kapta kölcsön.¹⁴ A következő években egyre részletesebbé és élesebbé válnak Lich-

8 Nicolai például egyenesen azon a véleményen volt, hogy Lavater fiziognómiai eszméi a vallásról alkotott ama nézetein alapultak, amelyeket a *Betekintés az örökkévalóságba* című művében fejtett ki. Lásd Nicolai 1775. április 15-én Zimmermannhoz írott levelét: *Johann Georg Zimmermann. Sein Leben und bisher ungedruckte Briefe an denselben von Bodmer, Breitinger, Gessner, Sulzer, Moses Mendelssohn, Nicolai, der Karschin, Herder und G. Forster*, szerk. Eduard BODEMANN, Hannover, Hahn'sche Buchhandlung, 1878, 305. – Idézi Karin Althaus: „Die Physiognomik ist ein neues Auge.” *Zum Porträt in der Sammlung Lavater* (doktori disszertáció a Baseli Egyetemen, 2003), Heidelberg, 2010, 163.

9 Vö. LavPF, I, 52. – Lavater elméletéhez és Hamannhoz fűződő viszonyához lásd KOCZISZKY, J. G. *Hamann i. m.*, 145. skk., különösen 156. skk.

10 Ez a támogatás igen sokféle formát öltött: sokan szilvetteket, portrékat, rajzokat küldtek Lavaternek, vagy éppen a fiziognómiai tárgyú megfigyeléseiket, feljegyzéseiket, „esettanulmányaikat”, amelyek aztán bekerültek a *Töredékek* óriási anyagába.

11 Jóllehet Sulzer lelkesedése kétértelmű: „Lavater fiziognómiaja igazán mély értelmű belátásokat tartalmaz. De jaj annak, aki úgy hiszi, anélkül is megtanulhatja abból e művészetet [!], hogy nincs a Lavateréhez fogható szeme és szíve.” Sulzer szavait Zimmermann idézi Lavater *Von der Physiognomik* című írásának 2. kiadásához írott előszavában: Lipcse, Weidmanns Erben und Reich, 1772, 5. sk.

12 Különös, a színjátszás területére elágazó darabja ennek az irodalomnak Engel *Mimikája*. (J. J. ENGEL, *Ideen zu einer Mimik*, I–II, 1785–1786.) Ez a munka, bár a „fiziognómia rokona abban, hogy a lélek kifejezéseit veszi szemügyre a testen, csakhogy míg az előbbi a tartós vonásokból a jellem általános jegyeit olvassa ki, addig a mimika az időleges, átmeneti testmozdulatokból következtet a lélek épp ilyen vagy olyan állapotára” (7). Ez a felfogás – azon túl, hogy Lessing e témában tervezett, de soha el nem készült művének, a színjátszás elméletének úgymond a kései valóra váltása – közelebb látszik állni Lichtenberg elképzeléseihez. Lásd különösen Lichtenberg 1775-ben Heinrich Christian Boiéhoz írott „angliai leveleit” a kor híres londoni színészeről, David Garrickról: LichSB, III, 326–367.

13 Lásd szatirikus regényét, a *Physiognomische Reisent* (Fiziognómiai utazások, 1778–1779). Musäus Lavater-kritikájáról: Christoph SIEGRIST, *Satirische Physiognomiekritik bei Musäus, Pezzl und Klingler = Physiognomie und Pathognomie. Zur literarischen Darstellung von Individualität*, Festschrift für Karl Pestalozzi zum 65. Geburtstag, szerk. Wolfram GRODECK és Ulrich STADLER, Berlin – New York, De Gruyter, 1994, 95–112.

14 Lásd Lichtenberg 1775. október 17-i, Londonból írott levelét Schernhagenhez. LichSB, IV, 252.

tenberg fiziognómiával kapcsolatos kritikai észrevételei. Ezek legkorábbi nyomai levelekben és a már 1764-től vezetett „Sudelbüchern”-ben (magyarul körülbelül „irkafirka”, „piszkozatfüzetek” vagy – Tatár Sándor javaslata szerint – „ötlettraktár”) lelhetők fel,¹⁵ továbbá glosszákban, széljegyzetekben, szatirikus ötletben.

Magát Lichtenberget is intenzíven foglalkoztatta az emberi arc. Fiatal korától kezdve kedvenc foglalatosságai közé tartozott az arcok megfigyelése és értelmezése.¹⁶ Számptalan arcot lerajzolt, és homályos megérzései alapján alájuk írta „jelentésüket”. 1770-ben, első angliai utazása alkalmával „nagy buzgalommal” tanulmányozta a londoni lakosok arcát, minderről „tudósításokat” írt Németországba. Mindezen előzmények közrejátszottak abban, hogy amikor 1772-ben Lavater első fiziognómiai programvázslatai névtelenül megjelentek, Göttingenben úgy tartották, azokat Lichtenberg írta.¹⁷ Lichtenberg 1774 és 1775 közötti, második angliai utazása alkalmával is folytatta „antropológiai” megfigyeléseit, ám később mindezek eredményét csupán abban jelöli meg, hogy „némileg jobban megismert[e] az embereket”, és hogy „mély bizalmatlanság ébredt benn[e] minden fiziognómia iránt”.¹⁸ A helyzet azonban ennél bonyolultabb volt. Ahogy Luigi Marino megfogalmazta, Lichtenberget nagyon is ambivalens viszony fűzte a fiziognómiához:

„Egyfelől ugyanis nagyfokú bizalmatlansággal szemlélte kora fiziognómiájának leegyszerűsítő módszereit, ugyanakkor nagyratörő ambíciókkal fordult ama „roppant méretű” – mintha csak Lavatert hallanánk! – feladatok felé, amelyeket a nyelv, az erkölcsök, korszakok, miliók, életviszonyok fiziognómiájában látott. Persze egy efféle terv nehezen volt megvalósítható; és a kivitelezést csak nehezítette, hogy a feladat nagyságához hozzáadódtak még a Lichtenbergre jellemző sajátosságok is: a leírás nagyfokú analitikai pontossága, a viselkedésben megnyilvánuló pathognómiai reflexeknek és a gesztusok pszichológiájának szentelt maximális figyelem, rendkívüli ér-

15 Elsősorban az „F” jelzetű „Sudelbuch”-ban található sok „antifiziognómiai” tartalmú feljegyzés. Ezeket Lichtenberg 1776. május 23-ától kezdi papírra vetni. Wolfgang Promies szerint egyenesen az „antifiziognómia” tekinthető az „F” jelű vázlatkönyv központi gondolatának. Lásd: LichSB, kommentárkötet a III. kötethez, 108.

16 Erre tesz utalást az 1775-ös *Útirajzokban* is: „Mindig a legnagyobb gyönyörűségemre szolgált az utcán járó-kelő közönséges emberek arcát nézegetni. Egyetlen varázslámpa sem ér fel ezzel a színjátékkal.” – LICHTENBERG, *Aphorismen, Briefe, Schriften*, szerk. Paul REQUADT, Stuttgart, A. Körner Verlag, 1939, 83.

17 Lavater beszéde, amelyet a zürichi Társadalomtudományi Társaságban tartott, s amely voltaképpen a később megírt fiziognómiai munkája négy kötetének a programját tartalmazta, 1772-ben jelent meg a *Hannoversches Magazinban*, Zimmermann kiadásában. Lásd ehhez: Karl RIHA, *Kritik, Satire, Parodie*, Wiesbaden, Springer, 1992, 29., valamint Luigi MARINO, *Praeceptores Germaniae, Göttingen 1770–1820*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, 139.

18 LICHTENBERG, *Über Physiognomik wider die Physiognomen* = LichSB, III, 261. Ugyanitt tesz említést egyszerre ironikusan, mégis némi büszkeséggel arról, hogy Lavater írását sokan tévesen neki tulajdonították.

zékenysége a lélek legelrejtettebb és legjellemzőbb rezdülései (álmodok, képzelgések, előítéletek) iránt, végül az a titokzatos valami, amit az ember szellemi szférája és valós vagy vélt testi kifformálódása között látott érvényesülni.”¹⁹

Ez az ambivalencia kifejezésre jut Lichtenberg ekphrasziszhoz fűződő viszonyában is. A Lavaterrel folytatott vita szövegeiben erősebbnek érezzük idegenkedését a portrék és sziluettek fiziognómiai értelmezésétől, és ezekkel szemben folyvást olyan utalásokba botlunk, amelyek az élő, mozgó arc hermeneutikáját részesítik előnyben.²⁰ Ám Lichtenberg mégsem általában vont a kétségsbe a portrék fiziognómiai ábrázolás szempontjából vett lehetőségeit. Jól tükrözi ezt, hogy miután 1778-tól a kiadó, Johann Christian Dieterich felkérésére Lichtenberg átvette a göttingeni *Zebkalendárium* szerkesztését, a lap arculatában és karakterében nagy hangsúlyt fektetett a vizualitásra. Ebben pedig épp az a művész játszott kulcsszerepet, aki Lavater *Fiziognómiája* képanyagának egy részét rajzolta: Daniel Chodowiecki,²¹ a kor talán legnépszerűbb és legtermékenyebb illusztrátora, akit Lichtenberg egyenesen „Seelenzeicher”-nek nevezett. Lichtenberg már 1776 decemberében levelet ír Chodowieckinek, melyben illusztratív rézmetszetek készítésére kéri. Ez a levél részben már előlegzi Lichtenberg későbbi kritikáját, de a fiziognómiával szembeni ambivalenciáját is kifejezésre juttatja:

„Mivel én már jóval Lavater úr előtt foglalkoztam fiziognómiai kérdésekkel, most a *Kalendáriumban* szeretnék közölni néhányat Lavater legjobb gondolataiból, és a rézmetszetek ezekkel állnának inkább csak áttételes kapcsolatban. Ugyanis azt szeretném bennük láthatóvá tenni, mennyiben képes a bűn elcsúfítani az embert, az erény pedig megszépíteni, tehát egy olyan fiziognómiát, amely nem oly lesújtó, mint a manapság közkedvelt. Szeretném tehát Hogarth mintája nyomán mindkét nem kapcsán megjeleníteni mind a ledér, mind

19 MARINO, *Praeceptores i. m.*, 139. sk. – Lichtenberg ezt jegyzi fel az „F” jelű Sudelbuchban: „Ha Lavater hívei azt találnák a szememre vetni, hogy egykor magam is a fiziognómia híve voltam, úgy ezt a csattanós választ adhatnám rá: azóta nem vagyok az, amióta elolvastam Lavater könyvét.” (LichSB, I, 569). Mindeddig egyetlen szöveghelyet találtam, ahol Lichtenberg kerek percc kimondja: minden fiziognómiát elutasít (LichSB, III, 548). Ez a mondat azonban egy fiktív levél szerepjátékában hangzik el (alább még visszatérek erre a levélre), így nem olvasható Lichtenberg határozott meggyőződéséeként.

20 Erről tanúskodnak többek között Lichtenberg Garrickról írott, már említett londoni levelei is.

21 Chodowiecki és Lichtenberg viszonyáról lásd: Thomas KIRCHNER, *Chodowiecki, Lavater und die Physiognomiedebatte in Berlin = Daniel Chodowiecki (1726–1801): Kupferstecher, Illustrator, Kaufmann*, szerk. Ernst HINRICHS és Klaus ZERNACK, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1997, 101–141; Helmut HEISSENBÜTTEL, *Einer der mich versteht ehe ich ausgeredet habe. Lichtenbergs Erläuterungen zu den Kalenderkupfern von Daniel Chodowiecki* = Uő., „*Neue Blicke durch die alten Löcher. Essays über Georg Christoph Lichtenberg*, szerk. Thomas COMBRINK, Göttingen, Wallstein Verlag, 2007.

az erényes életvitelt, ám – s ezt itt rögtön határozottan szeretném leszögezni – kizárólag fej- és mellképeken, amelyeken, ha feltétlenül szükséges, legfeljebb a kezek legyenek még láthatók. [...] Az első táblán például egy gyönyörű, ártatlan, 16 éves fiú feje szerepelhetne, kinek inkább még az egészsége erőteljesebb, semmint az arcon megnyilatkozó határozott jelleme. Ennek megfelelően a hetedik táblán egy kissé fiatalabb, de egyébként azonos karakterű, határozatlan, tétova és egészséges leányt képzelek el. A második és a nyolcadik táblákon egy-egy fejet lehetne ábrázolni, az erényeset felül, a bűnösöt alul, továbbra is hasonlóságot tartva közöttük, azzal a különbséggel, hogy az erényesen egészség és lelki nyugalom, a másikon pedig betegség, a lelkiismeret félelme és a kétségbeesés Ön előtt is bizonyára ismeretes vonásai ütköznének ki. A sort felül egy tiszteletre méltó öregember vagy egy tisztos matróna zárná, alul pedig a szégyentelenszerű lerongyolódott öregkor volna látható eltorzult vonásokkal, de mégis úgy, hogy az előbbiekhöz való hasonlóság kivehető maradjon. Ez volna maga az alapötlet.

A kivitelezést pedig talán megkönnyíthetem a következőkkel. Az alsó sorhoz remekül használható volna az iszákosság, az álmatagság, a gond és az adósságok, az éhség, a franciák, az örület és hasonlók. És még ha nem is talál öt különböző életszakaszt, bizonyos ideig vizsgálhatja az embert egyazon életkorában. Azon túl, hogy az erény és a bűn minden táblán ellentétet alkotna, jó lenne, ha ez az ellentét még külön is megjelenne, például úgy, hogy ha lent szűkölködés és nyomorúság látható, akkor fent kényelem és bőség. E célra remekül felhasználhatók volnának Hogarth fejrészai, például *A korhely a bordélyban* és *Az adósok börtönében* című metszeteken, a kurtizánjai a nehéz szemhéjokkal stb. Jó emberekhez Méltóságod Lavater ötleteiből is meríthet. Abban pedig, hogy az erény megjelenítéséhez kiket válasszon, hősöket vagy inkább tanult embereket, szabad kezed adok.” (LichSB, IV, 283. sk.)

Azért is érdekes ez a levélrészlet, mert képet ad arról, milyen lehetőségeket látott Lichtenberg az arc fiziognómiai értelmezésében, jóllehet csak hozzávetőlegesen, hiszen itt nem egy érzékileg adott látványhoz társított jelentésekről van szó, hanem fordítva, „ideálisnak” tekintett jelentések szemléltetésének a vágyáról, vagy, ahogy egy helyütt nevezi: a „physiognomica inversáról”.²²

Az úgynevezett „töredék-” vagy „fiziognómia-vita” Lavater terjedelmes művének megjelenését övezte. Az egyes emberi testrészek fiziognómiáját tárgyaló harmadik kötet közrebocsátása után, 1777 szeptemberében látott napvilágot

22 LichSB, III, 549. – Megjegyzendő, ez az inverz fiziognómia magától Lavatertől sem volt idegen, lásd például aprólékos leírását egy megrajzolendő Krisztus-fejről, amelyre Chodowieckinek adott megbízást egy levelében 1773. július 10-én. A levelet idézi ALTHAUS, *i. m.*, 167. sk.

Lichtenberg kritikája, 1783 januárjában pedig a vita utolsó szövege, a *Töredék a farkakról*. A tényleges és a nyilvánosság előtt zajló disputa azonban valójában csupán két és fél évet ölelt fel, a tartalmilag meghatározó írások pedig egy éven belül megszülettek (1777–1778), Lavater és Lichtenberg mellett Moses Mendelssohn és Jakob Michael Reihold Lenz tollából.²³ Mint már jeleztem, a fiziognómiával kapcsolatos állásfoglalások időben ennél jóval tágabb intervallumra terjedtek ki, és jóval több szerző részvételét jelentették. E kiterjedt diskurzus összefoglalása itt természetesen nem célozom. Az alábbiakban elsősorban a szűkebb értelemben vett „töredék-vitára”, legfőképpen Lichtenberg fiziognómiával kapcsolatos írásaira és az ezekre érkező bírálatokra, reflexiókra fogok szorítkozni, hogy segítségükkel megrajzoljam Lichtenberg talán leghíresebb, *Töredék a farkakról* című szatirikus „antifiziognómiájának” szellemtörténeti hátterét.

Lichtenberg kritikája voltaképpen Lavater írásainak elvi tévedései, valamint az ezek nyomán kibontakozó veszélyesnek és tévesnek ítélt fiziognómiai kordivat ellen irányul – egy oly tárgyban tehát, amely magát Lichtenberget is foglalkoztatta, jóllehet ő az „arcisme” alternatív programját képviselte. Ez az elhatárolás és különbségtétel áll a középpontjában Lichtenberg legjelentősebb „antifiziognómiai” írásának, az *Über Physiognomik wider die Physiognomen. Zur Beförderung der Menschenliebe und Menschenkenntniß* (Fiziognómiáról a fiziognómusok ellenében)²⁴ című vitairatnak. Az alábbiakban előbb áttekintem ennek a fontosabb érveit, felsorolásszerűen megemlítem azokat a kérdéseket és problématerületeket, amelyek meghatározták Lichtenberg (anti)fiziognómiai gondolkodását, majd pedig röviden kitérek a Lichtenberg írására érkezett reflexiókra.

Lichtenberg célja alapvetően nem Lavater művének tételes cáfolata volt, hanem hogy szembeálljon

„az abból levont, egyre több helyen megjelenő veszélyes következtetésekkel. Azt szerettem volna elérni, hogy az emberszeretet érdekében ne úgy foglalkozzanak fiziognómiával, ahogy valamikor Isten szeretete érdekében embereket perzseltek és égettek. Óvatosságra

23 Ohage hívta fel a figyelmet arra, hogy nem helytálló az a Lichtenberg-kutatásban elterjedt nézet, miszerint Lavater fiziognómiai műve sikerének Lichtenberg fiziognómiaellenes írásai vetettek volna véget. Ugyanis Lichtenbergtől függetlenül a *Fiziognómiai töredékek* harmadik kötetének megjelenése után a kilátásba helyezett negyedik kötetre az előjegyzések száma visszaesett, a vállalkozás pedig válságba jutott. Ugyanakkor több nagynevű támogató és közreműködő is elfordult a projektől, így Goethe inkább már csak közvetítő szerepet vállalt, Herder érdeklődése is alábbhagyott, hasonlóan Wielandé és Nicolaié is, ezért a kiadó – Lavater eredeti szándékával ellentétben – azt követelte, hogy a negyedik kötet legyen az utolsó: OHAGE, *i. m.*, 235. sk.

24 A szöveg első változata *Über Physiognomik, und am Ende etwas zur Erklärung der Kupferstriche des Almanachs* címmel jelent meg a Lichtenberg által szinte személyes publikációs orgánumnaként használt *Göttingeni Zsebkalendárium (Goettinger Taschen-Calender)* 1777. szeptemberi számában, majd különnyomatként is, némileg kibővítve és átalakítva 1778 januárjában. Az átdolgozott változatot lásd: LichSB, III, 256–295.

akartam inteni egy oly tárgy vizsgálatában, amelynek során könnyebb és *veszélyesebb* tévedni, mint bármely más tárgyban, kivéve a vallást.” (LichSB, III, 256)²⁵

Ez a megkülönböztetés (legalábbis ami a nyilvánosság elé tárt írásait illeti) egyre erőteljesebbé vált Lichtenberg szövegeiben: egyre inkább a rajongók, a „hívek” buzgalma és rövidlátása, s főként a vele szemben tanúsított nemtelen kirohásaik váltak kritikája céltáblájává, s kevésbé Lavater, akinek alapvető téziseivel szemben a vita voltaképpen elkezdődött. Már maga a *Fiziognómiáról* sem akar elméletté válni, Lichtenberg tárgygyal szembeni ellenérvei kezdettől fogva nem ambicionálták egy önálló teória státuszát. Ez a szöveg nyíltan bevallja, hogy elrejtí a szerző motivációinak jó részét,²⁶ a kifejtés is „hevenyészett” marad benne, de a fiziognómiakritika fontossága mindennél világosabb megfogalmazást kapott:

„Mert az, hogy a fiziognómia, legyen mégoly tökéletes, valaha is előnyére lesz-e az emberek közötti szeretetnek, legalábbis kétséges: ám az, hogy a befolyásos, közkedvelt és szorgos kontárjai ártalmára lehetnek a társadalomnak, bizonyos.” (LichSB, III, 263)

Talán a „hevenyészett” írásmód következménye, hogy ebben a vitairatában Lichtenberg még nem különíti el olyan határozottan Lavatert a híveitől, így hol egyes szám második személyű (sokszor felbukkan a „könyved...” fordulat), hol többes szám második személyű megszólítással él. Azonban már ezen az írásán látszik, hogy mindenképpen el akarta kerülni a személyeskedést (ami egyébként a vita egészére nem is volt jellemző, pontosabban inkább a színpalak mögött tartott reakciókat jellemezte, nem a nyilvánosság elé tárt publikációkat).²⁷

25 Keményebben fogalmaz Lichtenberg az „F” jelű „Sudelbuch” 521-es számú feljegyzésében: „Ha valóban azzá válik a fiziognómia, amivé Lavater szeretné, hogy váljon, akkor gyerekeket fognak akasztani, még mielőtt bármit is elkövettek volna, ráadásul épp azok, akik maguk érdemelnének bitófát – ez lesz a bérmlálás új módja, egyfajta fiziognómiai autodafé.” (LichSB, I, 531).

26 Ebben egyébként látványosan kifejezésre jutott Lichtenberg „médiatudatossága”, ugyanis a *Zsebkalendárium* nem elsősorban a tudósok közösségéhez kívánt szólani, mint inkább a kor szélesebb közvéleményéhez, mivel pedig Lichtenberg az eladott példányokon keresztül maga is részesült a haszonból, így ezt is szem előtt tartotta.

27 Levelekből és más személyek erre vonatkozó megjegyzéseiből az is tudható, hogy Lichtenberg vitriolosabb választ akart írni a *Fiziognómiáról* ellen íródott rövidebb szövegre, amelyet akkor még Johann Georg Zimmermann-nak (1728–1795) tulajdonított. Zimmermann rosszallóan tekintett a göttingeni professzorokra, „akik – Heyne kivételével – mindannyian ellenségei a fiziognómiának, jórészt csak nevetnek és gúnyolódnak rajta” (idézi MARINO, *i. m.*, 141). S míg Lavaterrel szemben Lichtenberg nyilvánosan kétségtelesen sohasem vált indulatossá, addig a „Sudelbüchern”-ben nem tett lakatot a szájára. Ha a kor „világosan gondolkodó koponyái” (Garve, Möser, Lessing stb.), írja, akik „óvatosan és lelkiismeretesen tartják a magasba az igazság fátklyáját”, fiziognómiával foglalkoztak volna, saját vizsgálódásaink mértékében bizonyos fokig hiteltadtunk volna nekik. „Ám Lavater úr épp ezt a filozófiai hitelt játszotta el, és minden gondolkodó, aki ismeri műveit,

Rövidre fogva öt csoportba sorolhatók Lichtenberg Lavater elméletével szembeni kifogásai: episztemológiai, metafizikai, szemiotikai, „tartalmi” (a kalokagathiára vonatkozó) érvek, valamint morális kifogások, amelyek egyrészt az emberi szabadság és önmeghatározás korlátozására, másrészt az erkölcsi és tudományos szempontból felvethető, potenciálisan káros következmények veszélyére vonatkoznak. Lichtenberg sajátos gondolkodásmódja és ironikus stílusa miatt ezeket sokszor nem lehet tisztán elválasztani egymástól, elemzésük során sem lesz ez másként.

Lichtenbergnek először is általánosabb jellegű, filozófiai, pontosabban ismeretelméleti fenntartásai vannak Lavater elvi alaptételével szemben, miszerint a fiziognómia az „a képesség, hogy az ember külsejéből ismerjük meg a bensőjét”, Lavater fiziognómiai programja még inkább a 17. századi szenzualizmus jegyében áll, amelynek értelmében csak az tekinthető ismeretnek, ami érzékeink számára hozzáférhető, illetve ami közvetlenül levezethető az érzéki benyomásokból. Szerinte ugyanis az ember

„az érzékekben megjelenő, fizikai lény. Ahogy megismerő tevékenységét ő maga is csak az érzékei révén végzi, úgy őt magát is csak az érzékeken keresztül lehet megismerni.” (LavPF, I, 33)

Az emberi testről szereshető ismeret ennek értelmében azonosítódik az ember külsejéről alkotott tudománnyal, melyhez hozzátartozik az a meggyőződés, hogy az ember teljes mértékben átlátható és megismerhető.²⁸ Lichtenbergnek azonban erős kételyei vannak ezzel kapcsolatban.

„A bizonyítás igen soványka, ha csak annyit mondunk: érzékeink megmutatják nekünk a felszínt, minden más pedig ebből levont következtetés. Közelebbi meghatározás nélkül ebből semmi vigasztaló következtetés nem vonható le a fiziognómiára nézve, hiszen épp a felszínnek ez az olvasása tévedéseink forrása, bizonyos dolgokban pedig teljes tudatlanságunké.” (LichSB, III, 265)

„Így beszélnek a fiziognómusok: »ugyan nem tudjuk, miként tartozik egymáshoz a butaság és a vastag ajak, de erre a tudásra nincs is

mindent, amit mond, már a saját tapasztalatai alapján is tévesnek fog tekinteni. [...] Mert hát ki is voltaképpen ez a Lavater?” Majd tömören így válaszol erre: „sarlatán”, a fiziognómiája nem több asztrológiánál, „oly Cherub, kinek majomfeje van”, sőt, még rímbe szedve is gúnyolja: „Physiognomik trügt, Herr Pfarre, / Siehst gescheit aus, bist ein Narre” – azaz: „A fiziognómia becsap, lelkész úr, / okosnak látszol, pedig csak egy bolond vagy.” (LichSB, I, 600).

28 Lavater feltételezi továbbá az emberi természet homogenitását is: „Mindennek egy a formája, egy a szelleme, egy a gyökere. [...] Az emberben minden ugyanabból ugyanoda tart [fließt aus Einem in Eins]. Benne minden homogén.” (LavPF, IV, 40). – Az emberi természet változatlan „homogenitásába” és „harmóniájába” való bepillantás a jó fiziognómus feltétele. Lásd ehhez: NIEKERK, *i. m.*, 8.

szükségünk, együtt látjuk őket, s ez épp elég is.« A megnyúlt alsó állkapocsból nem a sípcsontok formájára, vagy a szép karokból nem a szép vádlira következett, sem miként az orvos, az érverésből, az arc és a nyelv színéből a betegségre, hanem nagyot ugrik: az orr formájából a szellem hasonló jellegére vél rátalálni, és – megbocsáthatatlan önhittséggel – a külső forma bizonyos eltéréseiből a lélek ezzel párhuzamos változásaira. Nem kisebb ugrás ez, mintha egy üstökös csóvájából háborúra következtenénk.” (LichSB, III, 275)

Hamarosan vissza fogok térni arra, hogy Lichtenberg hogyan írja felül ezt az ember megismerésével és megismerhetőségével kapcsolatos episztemológiai tézist, és hogy miféle feltételekhez kapcsolja az arc hermeneutikáját. Lavater alaptézise azonban egy metafizikai alapvetést is rejt. Elképzelése szerint az emberi külső tudománya kaput nyit a lélek felé is. Ez a gondolat problémátlanul lép át a test–lélek dualizmus kartézianus problémáján, míg Lichtenberg sokkalta óvatosabb e téren. Test és lélek összekapcsolódásának kartézianus dilemmája – mint alább látni fogjuk – áthatja a lichtenbergi kritikát. Kijelentései e dualizmust hol meghaladni, hol fenntartani látszanak. A *Fiziognómiáról* egyik helyén épp azzal érvel, hogy a kettő egészen különböző elvet követ és egészen eltérő régióban működik:

„Hiszen a test mértékét teljes egészében az az érzéki öröm/élvezet jelenti, amivel az örökkévalósággal érintkező lélek vitában áll. A hús mondjon hát ítéletet a szellem felett?” (LichSB, III, 275)

Többek között ez a szöveghely (is) oka lehetett annak az értelmezésnek, mely szerint a Lavaterrel szembeni polémia ingerült hangvételét a testi fogyatékkal küzdő Lichtenberg személyes megbántottsága motiválta volna. Igaz, Lichtenberg alacsony termetű, angolkóros, púpos ember volt, továbbá időről időre depresszió és egyéb fizikai betegségek is gyötörték, érvei azonban messze túllépnek a személyeskedés kicsinyes keretein, és egyszerre intellektuális és morális problémaként kezelik a fiziognómia ellentmondásait, illetve az ember leírásának és megismerésének tudományos igényét.

Lavater fent idézett alaptézisének alternatív formája ugyanakkor a kalokagathia régi fogalmát evokálja, egyben hangsúlyossá teszi a fiziognómia esztétikai „programját”:

„Az arc szépsége és rútsága helyes és pontos viszonyban áll az ember morális alkatának szépségével és rútságával.” (LavPF, I, 63)

A „szép” és a „rút” e lapidáris mondat második felében azonosítódik a „jó” és a „rossz” morális kategóriáival. A „rossz” (Böse) többnyire nem is bukkan elő, mindig a „rútság” (Hässlichkeit) áll a helyén. A szépség Winckelmann-féle fogalmát a fiziognómiai leírásba vegyítő Lavaterrel szemben Lichtenbergnek az a meggyőződése, hogy

„az erény – kiváltképp a mennyei őszinteség és ártatlanság tudata – a hozzáértő szemében az arcon nagy és kimondhatatlan vonzerőként nyilatkozik meg. Csakhogy tapasztalatlanság és antikvárius pedantéria azt gondolni, hogy ez ugyanaz a szépség, amit Winckelmann annak nevezett. A szerzőnek van némi tapasztalattal szerzett érzéke az utóbbi iránt, de őszintén be kell vallania, hogy az olyan tisztességes személyek (akár nők, akár férfiak) arcán, akiket az erényeiket nem ismerő emberek rútnak tartottak, olyan kifejezéseket látott, amelyeket kívánatosnak tartana minden ránk tukmált bájjal szemben, továbbá kívánatosnak tartana a gyakran inkább a tetszetősség, semmint az iránta való érzék alapján dicsért arcokon egy olyan országban, ahol a gonosztevők szép emberek.” (LichSB, III, 269)

A lichtenbergi kritika középpontjában tehát a szép és a jó között tételezett harmónia, az ember kalokagathiája, és még inkább azok a gyakorlati morális következmények állnak, amelyek ennek a fogalomnak a fiziognómiában használatos és magától értetődőnek vett formájából adódnak vagy adódhatnak. Lichtenberg szerint a fiziognómia két „alapvető téveszmén” alapul. Az egyik szerint „a legszebb [legjobb] lelkek a legszebb testben, míg a legrútabbak [leghitványabbak] a legrútabban laknak” (LichSB, III, 269). A másik téveszme szerint pedig „a lélek megszépítésével végül a test is a görög művészek által eszményített formára alakítható”. Mindkettő a fiziognómia indokolatlan és rövidlátó, ám annál veszélyesebb következtetéseihez vezet.

„Nyugodtan átlátni évszázados előítéleteken; éleslátással felismerni a vadon ágai között a becsületes törzset; a filozófiai önmegtagadás: megvallani, hogy semmi csodásat nem láttunk ott, ahol mindenki csodát emleget; valamint a szomjazás a tiszta igazság és az ember-szeretettel áthatott, de emberfélelemtől nem csorbított pártatlanság iránt: értékes eszköztár ez, melyet ritkán visznek fel a fedélzetre azok, akik távoli országokba – akár a testek, akár a gondolatok birodalmába – vitorláznak. Mégis, hajítsuk a szemétre mindezt, ha nem értelmetlenség azt állítani: a mór buta és ravasz teremtés, ahogy az a német fickó is, kinek orra és ajka a feketéire hasonlít, és hogy jellemében is annak mértékében hasonló a mórhoz, amennyire orra és ajkai. Hát mi marhaság, ha nem ez?” (LichSB, III, 273)

Akkor hát teljesen bizonytalan dolog volna a fiziognómia? Lichtenberg itt a tudomány szigorúságával közelítő Lavater-féle módszer helyett az arcok hétköznapi interpretálására mutat vissza. Hiszen az emberi arcokból mégiscsak gyakran vonunk le következtetéseket.

„Kétségtelenül létezik a szenvedélyek minden fokozatára kiterjedő, önkéntelen és természetes gesztusnyelv, amelyet széltében-hosszában beszélnek az egész Földön. Ezt a nyelvet megérteni általában már 25 éves kora előtt tökéletesen megtanulja minden ember. Beszélni a természet tanít meg rá bennünket, méghozzá oly határozottsággal, hogy elhibázni már-már művészet. Olyan gazdag nyelv ez, hogy csak a bájoló és a fanyar ábrázatok megtöltenének egy egész könyvet, egyszersmind olyan érthető is, hogy még az elefántoknak és a kutyáknak is sikerül. E nyelv létezését eddig senki sem tagadta, ismeretét pedig az imént pathognómiának neveztem. Mire is menne e nyelv nélkül a pantomim és a színjátszás? Minden kor és minden nép nyelvébe sűrűn beleszövődnek e gesztusnyelv árnyalatai, és részben el sem választhatók tőlük. Azért nem vette eddig a fáradságot senki, hogy könyvbe foglalja a gesztusok nyelvét, mert tovább tartana megérteni e könyvet, mint magukat a gesztusokat.” (LichSB, III, 278)

A nyelv ugyan tele van fiziognómiai megfigyelésekkel, de ezek (például a szólások) nem az arc felépítésére vagy az alakjára vonatkoznak, hanem a pillanatnyi tevékenységre, azaz az arckifejezésre, vagy pusztán metaforikus helymeghatározások:

„Számptalan közmondásban és szólásban szerepel például az orr, de mindig pathognómiai értelemben: tehát egy pillanatnyi cselekvést jelölve, és sohasem fiziognómiai értelemben: vagyis a tartós jellemre vagy személyiségre vonatkoztatva. »Valami hiányzik neki az emeleten« [a németben szó szerint: az orra felett – Cs. P. Gy.] szokták mondani a nem túl éles eszű emberről; az új keletű fiziognómia szellemében azonban inkább azt kellene mondani: »valahogy hiányos az orra«.” (LichSB, III, 278)

A fiziognómia ennek értelmében nem egyéb, mint elhamarkodott és megalapozatlan ítéletalkotás, sőt, egyenesen sarlatánság, tudományos értéke nem különbözik a jóslatokétól. A fiziognómiai arcisme e korszakban gyorsan terjedő divatja, illetve az annak hódoló „sáskahad” Lichtenberg szemében a tudományos belátások ellenében ható „rajongás” terméke, és minden tekintetben szemben állt Göttingen realiztikus szellemiségével, amely az elemzett tárgyak szigorúan kritikai vizsgálatát tette kívánatosná.²⁹

A lichtenbergi kritika meghatározó tézise tehát az a meggyőződés, miszerint a test és lélek közötti összefüggés jeleit ugyan érzékeljük, de e kapcsolatról valójában vajmi keveset tudunk. A test nemcsak a lélek függvénye, hanem számos

29 Lichtenberg „rajongással” szembeni álláspontjáról lásd: Wolfgang SCHIMPF, „*Transzendente Ventriloquenz*” oder „*Furor poeticus*”? *Lichtenbergs Verhältnis zur Schwärmerei* = *Lichtenberg-Jahrbuch*, szerk. Wolfgang PROMIES, Saarbrücken, Saarländische Druckerei und Verlag, 1990, 52–70.

külső tényező is hatással van rá, úgymint „éghajlat, betegség, táplálkozás és számos szerencsétlenség”, „véletlen” vagy a „sors ostorcsapásai”, így a test voltaképpen „középen áll, melyben egyaránt tükröződik mind a lélek, mind a világ többi része” (LichSB, III, 266). Lavater folyamatosan a test szerkezeti, állandó vagy tartós elemeit, biológiai morfológiáját vizsgálja, mint a csontozat, a test- vagy arcarányok, a nem mozdítható részek (az arcon különösen az orr),³⁰ s ezekből von le következtetéseket az adott személy (vagy típus) lelki jellemzőire, azaz mind a mentális képességeire, mind pedig a „karakterére”, erkölcsi „determináltságára” vonatkozóan. Ezzel szemben Lichtenberg ezt írja:

„A fiziognómia szót szűkebb értelmében veszem, és azt a készséget értem rajta, hogy az emberi test külső részeinek, főként az arcnak a formája és alkata alapján – kizárva a szenvedélyek összes tünékeny jelzését – felleljük a szellem és a szív sajátosságait. *Ellenben* az affektusok egész szemiotikáját vagy a szenvedélyek valamennyi fokozatára és keveredésére kiterjedő természetes jeleinek ismeretét pathognómiának kell neveznünk.” (LichSB, III, 263)

A lavateri fiziognómiával szembeállított lichtenbergi *pathognómia* a hangokban, mimikában, taglejtésekben megjelenő szenvedélyek (pathé) felismerésének tana, amely egy alapvető kérdésben radikálisan eltér Lavater elképzelésétől: az érzékileg megjelenő jeleket az emberi benső átmeneti állapotváltozásai, az aktuális lelkiállapotok, illetve a pillanatnyi cselekvés kifejeződéseinek tekinti – tehát nem a jellem és a mentális képességek biológiailag kódolt állandójának. Jóllehet a pathognómia célja is egyfajta tipológia, az arccok, vagyis inkább az arckifejezések értelmezésének egy sajátos formája.³¹ Lichtenberg nem tartotta szükségesnek,

30 Az orra vonatkozó lavateri kijelentések különösen kedvelt céltáblái voltak Lichtenberg iróniájának. Lavater az orrot tartotta fiziognómiai szempontból a legjelentősebb testrésznek, mert szerinte arra nem hat semmilyen elváltoztatás / tettetés (Verstellung). „Rendben, feltéve, hogy az átmenet az igazságról a ferdítésre / tettetésre és fordítva az egyetlen lehetséges változás lenne az emberben. Csakhogy egy olyan lény esetében, amely nemcsak erkölcsi, hanem *fizikai* okok által is *ténylegesen* megváltoztatható, de anélkül, hogy az orr formája ezzel együtt változna, inkább azt gondolom, egy ilyen változtathatatlan testrész az igazságot illetően nemcsak hogy jelentéktelen, hanem egyenesen megtévesztő is” – írja Lichtenberg (LichSB, III, 286). A leggyunyorosabb megjegyzése pedig talán ez: „[f]urcsa egy dolog, és soha nem álltam meg nevetés nélkül, hogy Lavater többet vél felfedezni mai íróink orrában, mint a világ észszerű fele az írásaikban.” (LichSB, I, 569)

31 „Ez a tudomány egyfelől az aktuális lelkiállapot jellemzőinek felderítéséhez keres kulcsot, másfelől célja a szenvedélyek és különböző érzelmek hatásaként megjelenő, és gyakori ismétlődésük útján az arcvonásokon nyomot hagyó jellegzetes formák rendszerű leírása.” – BÉKÉS Vera, *Test és lélek: paripa járomba fogva egy ökör mellé = Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2014, 55. – Balogh Piroska összefoglalása erről: „Lichtenberg koncepciója nyíltan spinozista közelítést alkalmaz, amennyiben a testi világot a szellemi világ határán állónak tekinti, a szellemi világot pedig az emberi ismeret hiányosságainak tudattalan projekciójaként érti, mely a metafizikában ölt testet. Ebben

hogy e két tudományt közös fogalom alá rendelje, ami azt is jelentheti, hogy nem látott közöttük annyi vagy olyan azonosságot, amely indokolná egybekapcsolásukat egy közös felsőfogalomban. A pathognómiai pillantás tehát elválík a fiziognómiától, méghozzá több okból is. Egyfelől nem él azzal az előfeltételezéssel, amely a test–lélek dualizmus kartézianus problémájából fakadt, és indokolatlan vagy megalapozatlan következtetésekhez vezet:

„Az agy [elme] gyakran lehetővé teszi számunkra, hogy a közeliből a távolira, a láthatóból a láthatatlanra, a jelenbeliből a múltbelire és a jövőbelire következtessünk. Ekként mesélik el egy ón tányér alján levő vágások mindazon étkezések történetét, amelyeken a tányért használták, és így hordozza magán minden országgrész formája, homok- és szikladombjainak alakja a földnek a természet írásával feljegyzett történetét [...] csak hogy épp a felszínnek az efféle olvasása tévedéseink forrása, bizonyos dolgokban pedig teljes tudatlanságunké. Ha a bensőnk lenyomata megjelenik a külsőnkön, vajon csak ezt kell lássuk ott? Nem kerülhetnek a szemünk elé olyan hatások nyomai is, amelyeket nem is keresünk, s amelyek megtévesztően elfedik előlünk azt, amit keresünk? A meg nem értett rend így végül rendetlenségévé, a fel nem ismert okok hatása pedig véletlenné válik, és mit sem látunk ott, ahol pedig nagyon is sok mindent lehetne.” (LichSB, III, 264)

Az érzéki látvány értelmezhetőségével kapcsolatos hermeneutikai óvatosság tehát elsősorban az „arcismére” vonatkozik, de a lélek metafizikáját sem hagyja érintetlenül.

„Semmi mást nem látunk a lélekből, csak azt, ami kiül az ábrázatra, ami az arckifejezésben megmutatkozik. Az arcokat, amelyeket egy nagy embertömegben láthatunk, nevezhetnénk az emberi lélek afféle kínai ábrákkal írott történetének. A lélek olyképp rendezi maga körül az ábrázaton megjelenő kifejezést, ahogyan a mágnes a vasreszeléket. És ahogyan az meghatározza az egyes rajzolatok közötti kü-

az olvasatban maga a materiális anyag is csak a megismerés terméke, egyfajta segédfogalom, melyet kiegészít a „Kraft” fogalma (ami megfelel a materia / potencia Schedius által is használt terminusának). Ezért az ember komplex tanulmányozására nem alkalmas Lavater naiv-pietista módszere, helyette egy készségalapú tudományra van szükség, amit Lichtenberg Pathognomia névvel illet, és az indulatok szemiotikájaként határoz meg, mely a kedély természetrajzát, a szellem és a szív minőségét mutatja be. E sajátos természetrajz célja pedig nem más, mint annak feltárása, mi tekinthető szépségnek: így vezet az antropológiai közelítés esztétikai kérdésfeltevésekhez.” – BALOGH Piroska, *A magyarországi esztétikai irodalom emberképének változása és a göttingeni tudományos recepció a 18–19. század fordulóján*, Kaleidoscope, 2018/17, 183–196. https://epa.oszk.hu/02300/02316/00017/pdf/EPA02316_kaleidoscope_2018_17_183-196.pdf (Utolsó lehvás: 2019. 09. 03.)

lönbségeket, éppígy szabja meg ez is a látható különbözőséget. Minél hosszasan figyel valaki az arckifejezéseket, arcvonásokat, annál inkább észlelni fogja azokat az úgynevezett jelentéktelen dolgokat, amelyek ezeket az ábrázatokat egyvedivé teszik.” (LichSB, I, 65)³²

Ez az óvatosság pedig általános episztemológiai belátást eredményez:

„Az, ahogyan elképzelést alkotunk magunknak a lélekről, nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan képet alkotunk magunknak a földmágnességről. Ez pusztán csak egy kép. Az ember veleszületett heurisztikai eszköze, hogy minden dolgot ilyen formákban [azaz képekben] fog föl.” (LichSB, I, 737)³³

Ennél fogva tehát korántsem „minden az ész és a szív tükre az arcon”.

„Hát úgy töltené ki a lélek a testet, mint valami folyékony anyag, amely mindig felveszi az edény formáját? És ekként ha a lapos orr kárörömet fejez ki, miként állítják, akkor kárörvendővé lesz, akinek belapítják az orrát?” (LichSB, III, 267)

Az amerikai germanista, Richard T. Gray mutatott rá, hogy Lavater nyelvfelfogása és jelelmélete milyen erősen kötődött a német felvilágosodás teóriáihoz.³⁴ Lavater fiziognómiája, a mögötte álló jelelmélettel együtt Gray szerint visszamutat Leibnizre, Christian Wolffra és Lambertre. A leibnizi *Monadológia* implicit fiziognómiáját Wolff dolgozta ki explicit elméletté, amely a test és a lélek közötti prestabilizált harmónia elvéből kiindulva a fiziognómiai kifejezés természetességét hangsúlyozta. A kultúra „önkéntes” jeleitől a „természetes” jelekhez és nyelvhez való visszatérés álma, írja Gray, a felvilágosodás szemiotikájának egyik alapvető jellegzetessége volt. Ez a „progresszív szemiózis” arra irányult, hogy a kultúra közvetett, „önkéntes” jeleit fokozatosan visszavezesse a „természetes” jelszerűség közvetlen transzparenciájához.³⁵ Ennek szellemében Lavater célja is az volt, hogy rögzítse a fiziognómia „természetes” jeleinek, azaz a lélek testi kifejeződésének abszolút önkéntelenségét, hogy az ember levetkezze a hamis kulturáltságot, és visszataláljon a természetes közvetlenség állapotába. Az „önkéntes” jelek geneziséét a „természetes” jelek rovására Lavater így írja le korai művében, a *Betekintés az örökkévalóságba* című munkájában:

„Fokról fokra homályosította el és szorította ki a természetes hangot a hangutánzás, azt pedig az önkéntes [hangzók]. Az [önkéntes]

32 Idézi BÉKÉS, *i. m.*, 55.

33 Idézi BÉKÉS, *i. m.*, 56. – Lichtenberg test–lélek felfogásáról további megjegyzések és irodalom ugyanitt.

34 GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung i. m.*, 166–178.

35 *Uo.*, 169.

hangzókból álló nyelv kiszorította az ember természetes nyelvét – a fiziognómiáit, a gesztusnyelvet; úgy, ahogy a betűk is kiszorították a képeket.”³⁶

Ilyenformán minden „önkényes” nyelv az „első, természetes nyelv elfajzása, elferdítése, megcsonkítása” (LavAE 102). A fiziognómiai projekt célja ezért a természetes nyelv újbóli elsajátítása, a visszatérés a kultúra előtti Paradicsom állapotába. Gray szerint épp ebből fakad Lavater fiziognómiájának egyik fő motívuma: a vehemens küzdelem minden „önkényes”, véletlenszerű és esetleges jel és jelölés ellen. A test Lavater szemében voltaképpen két jelentésréteget hordoz: egyrészt természetes jel (ez a fiziognómia tárgya), másrészt véletlenszerű kulturális jel (amit le kell fejteni, el kell tüntetni, hogy az előbbi láthatóvá és olvashatóvá váljék). Palimpszeszt a test, egyfajta fiziognómiai „Urtext”, amelyre folyamatosan ráíródik egy másodlagos, az emberi intencionalitás révén létrehozott írás.³⁷

Míg tehát a fiziognómiai jelek Lavater szerint „természetesek”, azaz jelentésük feltétel nélküli és közvetlenül evidens, addig Lichtenberg szerint a test jelei mindig társadalmi-kulturális jelek (is), mivel a testkifejezések függenek a társadalmi és kulturális kontextustól. A fiziognómiai kifejezést mindig a társadalmi környezet tölti meg jelentéssel, amely tehát kikerülhetetlenül egyén és környezet kölcsönhatásának eredménye, és amely az egyén számára csak kulturális sémák közvetítésén keresztül érthető meg. Lichtenberg pathognómiája ezért „társadalmi fiziognómia”.³⁸ Lichtenberg a testet mint társadalmi jelentések hordozóját tartja olvashatónak, a kultúra, a társadalom, konvenciók és véletlenek „önkénye” által formált jelölőnek, amelynek a test és a lélek között tételezett jelölési folyamattal szemben az az előnye, hogy benne megfigyelhetők a jelképzés és a jelértelmezés folyamatai.³⁹ Test és lélek „kölcönös determinációjában” Lavater a 18. század közepe „filozófus orvosainak” antropológiáját követte, amelyet az „influxionizmus”, a befolyásolás elve határozott meg. Ez az elképzelés nem azt kereste, mi az alapja test és lélek egymásra hatásának, hanem egyszerűen csak megállapította a kettő egymásra hatásának tényét, metafizikai konzekvenciák levonása nélkül. Az influxionizmus empirikus és pragmatikus értelemben mélyedt el a pszichofizikai paralelizmusban mint a természet szükségszerűségében, anélkül, hogy zavarta volna, hogy az okokat (még) nem érti.⁴⁰ Lavater sem akart rákérdezni az „influxus” okára és működésére. Ő is csak a benső kifejeződéseire, nyomaira, lenyomataira, utalásaira akar rábukkanni a külsőn, az individuális testen.

36 LAVATER, *Aussichten in die Ewigkeit in Briefen an Johann Georg Zimmermann*, III. köt., Frankfurt am Main, Johannes Bayrhofer, 1773, 103. sk. – A cím fordítható így is: „Az örök élet reménységei” (a további hivatkozásokban „LavAE” jelöli).

37 GRAY, *i. m.*, 171.

38 Vö. Gerhard NEUMANN, „Rede, damit ich dich sehe”. *Das neuzeitliche Ich und der physiognomische Blick = Das neuzeitliche Ich in der Literatur des 18. und 20. Jahrhunderts*, szerk. Ulrich FÜLLEBORN és Manfred ENGEL, München, 1988, 78.

39 Uo., 88.

40 Vö. ALTHAUS, *i. m.*, 93. – E tudós orvosok (így például a lipcsei Ernst Platner antropológiájának, a svájci Albrecht von Haller fiziológiájának, a hallei Johann Georg Zimmermann tanításainak) vgy a szintén svájci Johann Georg Sulzer tapasztalati lélektanának)

„A *fiziognómia* a külső és a benső viszonyáról szóló ismeret és tudás; a látható felszínnek a láthatatlan bensővel fennálló viszonyáé; ismeret arról a kapcsolatról, ami a két oldal között létesül: aközött, ami láthatóan és érzékelhetően *megelevenítettik* és aközött, ami láthatatlanul és érzékelhetetlenül *megelevenít*; a látható hatás és a láthatatlan erő közötti kapcsolat ismerete.” (LavPF, I, 13)

„Az ember felszín és tartalom összessége. Van, ami a külsejéhez tartozik rajta, és van, ami a bensőjéhez. E külső és benső *nyilvánvalóan pontos és közvetlen összefüggésben* áll egymással. A külső nem egyéb, mint a benső végződése, határa, míg a benső pedig *közvetlen* folytatása a külsőnek. Tehát *lényegi* kapcsolat van az emberi külső és benső között.” (LavPF, I, 33 kiemelések tőlem Cs. P. Gy.)

Lavater szerint tehát a test a természet nyelvét beszéli, a természet nyelvének szemiózisa (szemben az „önkényes” szimbólumokéval) „természetes”, vagyis közvetlen, biztos és világos kapcsolatot teremt jel és jelölt között, így e természetes szemiózis alapján teljes biztonsággal lehet következtetni a külső testből a belső lelkre.⁴¹

Ugyanakkor Lichtenberg alapvető meggyőződése a fiziognómiával szemben, hogy a külsőből nem lehet kockázat nélkül a belsőre következtetni. A gyakran ismétlődő „pathognómiai jelek” ugyan nem mindig tűnnek el nyomtalanul az arcvonásokból, és fiziognómiai jeleket hagynak hátra:

„így hozza létre többnyire a mit sem értő mindenre rácsodálkozás a butaság-ráncocskákat, így keletkeznek az álszent csalás ráncai, a gödröcskék az állon, a makacsság-ráncok és a jó ég tudja még, mi minden. A bűnök gyakorlásával együtt járó pathognómiai torzulást ezenfelül azok a betegségek is határozottabbá, egyben förtelmesebbé képesek tenni, amelyek e torzulásokra következnek, és így játszhat át a morális szépség ismerői és tisztelői szemében a barátságosság, gyengédség, őszinteség, áhíthatosság és általában a morális szépség pathognómiai kifejeződése a fizikaiba.” (LichSB, III, 280)

gondolatait elsajátító Schiller orvosi tanulmányai végén megírt disszertációjában ezt az irányzatot „az igazság középvonalanak” nevezte (*Versuch über den Zusammenhang der tierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen*, 1780).

41 Gray szerint Lavater fiziognómiája voltaképpen még *szignatúran*, amely a világban egymást tükröző hasonlóságok rendszerét látja. De ugyanúgy rokonságban áll kora *nyelvtelológiájával*, amely az *ars semioticában* az egész teremtés és isteni kinyilatkoztatások kulcsát vélte felfedezni, táplálkozik az *orvosi jeltanból*, továbbá a *felvilágosodás szemiotikájából*. Gray kimutatja, hogy miként veszi át Lavater Johann Heinrich Lambert gondolatait (az ellentmondásaival együtt): e racionális szemiotika szerint a jel értelme a hozzá tartozó jelentés pontos és világos referálásában áll, aminek következtében jel és jelölt egyértelműen egymáshoz rendelődnek. Lásd GRAY, *i. m.*, 119. sk.

Csakhogy az arcnak még ezek a korábban rögzült pathognómiai kifejezéseihez hozzákapcsolt „jelentései” is labilisak, bizonytalanok. A jelölés hiányos, megbízhatatlan, részleges és „inverz”:

„A gonosztevők annál felismerhetlenebbek, minél több nevelést kaptak, minél több bennük a becsvágy és minél rangosabb volt a társadalom, amellyel érintkeztek. Az erőteljesebb pathognómiai vonások nem az egyénre nehezedő nagyobb terhek jelei, hanem az arcizmok gyengébb jellegéé, a neveltetés hiányosságaié vagy a bárdolatlan szokásoké. Ám mivel e torzulások gyakran csak látszólag pathognomikusak, és más okok folytán is létrejöhetnek, látható, mily óvatosnak kell lennünk, amikor a pathognómiai vonásokból az erkölcsi romlottságra [Häßlichkeit] következtetünk, míg az erkölcsi szépség arcról való olvashatósága nem olyan nehéz.” (LichSB, III, 290. sk.)

Az erény széppé tesz, a bűn elcsúfít – ezzel a fiziognómiában oly gyakran felbukkanó igazsággal szemben Lichtenberg óvatosságra int. eltérő okok, élethelyzetek, ráhatások stb. eredményezhetnek erősen hasonló arcvonásokat, arckifejezéseket, így ezekből nem lehet teljes bizonyossággal visszakövetkeztetni az okokra. Az emberi arc pathognómiai kifejezései sajátos nyelvként működnek, a „szemeknek szóló nyelvként” (LichSB, III, 282), amelynek szemantikája nem írható le sem a tudomány jelenlegi módszereivel, sem a szónyelv mintájára. Nyelv, amelynek értelmezéséhez épp azoknak a képességeknek a használata a legkevésbé szerencsés, amelyek a tudományban és a művészetben elengedhetetlenek: az *éleselméjűség* és a *képzelőerő*. Lichtenberg csak futólagos megjegyzéssel utal arra, hogy az arcok értelmezésében a szemlélethez társítunk fogalmat (ahogy például egy regény olvasáskor épp fordítva, a fogalomhoz társítunk képet), és bár a pathognómiának ez az alapgesztusa működik a szónyelv genezisében is, a két terület különbsége kétségbevonhatatlan.

Több okból sem lehet kockázat nélkül a külsőből a belsőre következtetni. Egyrészt tehát azért, mert az érzékileg megjelenő (a látható arc, az emberi alak vagy az emberi hang) egy olyan komplex, okok sokaságából álló háttér függvénye, amelyet mindig csak korlátozottan vagyunk képesek megismerni. Testünk törekvéseit csak részben ismerjük, ez pedig gátat szab objektív olvashatóságának.⁴² Mivel tehát igen eltérő okok érzékileg nagyon hasonló eredményre is vezethetnek, nagyon hasonló külső jegyeket eredményezhetnek, ezért két, külsőleg hasonló

42 Érdemes odaállítani e mellé Humboldt egyik megjegyzését, amely Lavaternél tett látogatásakor hangzott el. Szerinte a fiziognómia addig nem érhet célt, amíg „oly tökéletlenül ismerjük a jellemeket”, ráadásul „nyelvünknek sincsenek kifejezései a finomabb árnyalatok jelzésére”. (Idézi Hans BELTING, *Faces. Az arc története*, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., Atlantisz, 2018, 120.) Azaz: a fiziognómia olyan szemiózis, amelynek mindkét tagja és iránya bizonytalan, mind a testi jelölő, mind a lelki tartalom mint jelölt. Ugyanakkor Lichtenberg mégis nyelvről beszél, és folyton – jóllehet óvatosan – utal a gesztusok természetes hermeneutikájára.

ember mögött egészen más élettörténetek állhatnak, tehát ugyanazok a formák akár egészen más szellemi és erkölcsi sajátosságokra is „mutathatnak”. De lássuk jól: Lichtenberg mégsem az arc vagy a test „jelszerűségében” kételkedik általában véve.

„Az arcon, és itt főleg erről akarunk beszélni, fellelhető gondolatunk, hajlamaink és képességeink jelei és nyomai. Hát nem vési rá szembetűnően már az éghajlat és a foglalkozás is a jeleit a testre? És mi az éghajlat és a foglalkozás a szüntelenül ható lélekhez képest, amely ott él és működik minden idegrostunkban? Senki sem kételkedik mindennek mindenből való abszolút kiolvashatóságában [absolute Lesbarkeit von allem in allem].” (LichSB, III, 264)

Kételye a lavateri fiziognómia alapvető meggyőződésével kapcsolatos, miszerint az emberi test, s főként az arc mint jelölő, valamint a lelki minőségek mint jelöltek közötti szemiotikai kapcsolat evidens, transzparens, lineáris, közvetlen, egyértelmű, változatlan, vagyis hogy egy természetileg közvetlenül kódolt, Isten által teremtett természeti nyelvről volna szó, amelyben jel és jelölt felbonthatatlan egysége egzaktan meghatározható, ráadásul jel és jelölt invertálható kauzális viszonyban áll egymással.⁴³ Lavater test és lélek „kölcsonös determinációját” feltételezi,⁴⁴ míg Lichtenberg igen gyorsan átlátja,⁴⁵ hová is vezet mindez: a fiziognómiai

43 Erről beszél GRAY is: *i. m.*, 173. – Egy későbbi jelelméleti megkülönböztetéssel élve Lavater koncepciója voltaképpen megfelel annak, amit „digitálisnak” nevezünk (ami pontosan rögzíti az egységnyi jel és jelöltje viszonyát), míg Lichtenberg jelölésről alkotott elképzelése közelít az „analóg” fogalmához: a jelölő határtalan annak tekintetében, amit szimbolizál, vagyis a jelek „sűrűsége” végtelen, ahogy Nelson Goodman fogalmaz.

44 Már az 1772-es fiziognómiai előadásában ezt írja: „Testem minden változása bizonyos kapcsolatban áll a lelkemmel. [...] Az tehát, hogy ilyen kezem van és nem másmilyen, egyúttal lehetővé teszi felismerem, hogy ilyen és ilyen módon meghatározott lelkem van.” – LAVATER, *Von der Physiognomik*, Hannoverisches Magazin, 1772, 159. hasáb. – Ez nem ment tovább feltételezésnél. Bár, ahogy Gray írja, Lavater belátta, hogy szüksége volna egy olyan „elméleti” fiziognómiára, amely rögzíti a külső jelek és a belső jelöltek pontos viszonyát, ő maga sohasem dolgozott ki egy ilyen rendszeres fiziognómiai szemiotikát. Ehelyett csak a természetes jelekről és a jelölésről a felvilágosodás kori episztemológiában megalkotott elméletre támaszkodott. És épp ennek kritikátlan átvétele folytán bonyolódott feloldhatatlan ellentmondásokba. „Hiszen a kísérletnek, hogy az emberi létezés a természettudományok szükségszerű, kauzális törvényeinek mintájára elképzelt, meghatározott jelentésekbe foglalja, elkerülhetetlenül az ember eldologiasításához kellett vezetnie. Az emberszeretet nevében Lavater olyan, az empirikus vizsgálat mintáját követő, szisztematikus fiziognómiai megfigyelésnek vetette alá embertársait, amely egy örökké azonos »jellem« világos megjelenítése érdekében kizárta a pillanat minden véletlenszerűségét, minden szenvedélyt és minden akarati elhatározást. Akárcsak a természettudományi kísérlet során, fiziognómiájában is figyelmen kívül marad az elemzés (emberi) tárgyában az individualitás, méghozzá azért, mert az épp individualításában nem foglalható törvények alá. Ezzel pedig elérkeztünk a lavateri fiziognómia alapvető ellentmondásához: az az elmélet, amely önértelmezése szerint az ember modern elidegenedésével szemben kívánt fellépni, maga is hozzájárul ehhez az elidegenedéshez.” – GRAY, *i. m.*, 175.

45 „A test szilárd és mozgó részeinek formája külső okoktól is függ, melyek általában gyorsabban és erőteljesebben hatnak, mint a belső; ennek ellenére mégis fiziognómiai

leírás az emberből olyan lényt farag, akit akaratán és cselekedetein innen teljes egészében meghatároznak a „természetes jelek”. Lavater „önkénnyel” szembeni (kor)kritikája észrevétlenül átbillen önkénybe, amely nem engedi meg a szemiozisz és az értelmezés szabadságát, miáltal veszni hagyja, vagy elveszejtzi az ember autonómiáját, s vele együtt az ember és világának történeti kiteljesedésében gondolkodó kor egész reménységét is.⁴⁶

Lichtenberg jeleméleti értelemben másképpen gondolkodik: a testi kifejezések komplex és változatos jelölőkre mutatnak vissza, és már ezért sem határozhatók meg egyértelműen. De mint az imént láttuk, a lichtenbergi kritika többet rejt ennél a gondolatnál. A „szemeknek szóló nyelv” vázlatos koncepciójából egy újszerű nyelvfelfogás képe rajzolódik elénk, amely szerint *a szemiozisz függ a mindenkori kontextusoktól*, értelmezése pedig a szónyelv vagy a matematizált képletek állandó, rögzült igazságaiéval szemben egy folyvást változó rendszer olvasásaként nyer értelmet. Ezért is hangsúlyozza folyamatosan Lichtenberg Lavaterrel szemben, hogy nem az arc merev, mozdulatlan, hanem eleven, változó és mozgó részeit kell és érdemes inkább vizsgálni, melyek nem csupán a pathognómiai, önkéntelen mozgásokról, folyamatokról, felindulásokról tudósítanak, hanem „az elváltoztatás és tettetés akaratlagos mozgásairól is” (LichSB, III, 286). Épp a nyugalomban lévő és a mozgó, változó arckifejezés összekeverése vezet tévkövetkeztetésekhez:

„Minden lelki felindulás a láthatóság különböző fokán jut kifejezésre az arcizmok mozgásában – és ezért hajlamosak vagyunk egy nyugalomban lévő arcnak is azt a jelentést tulajdonítani, amit egy hozzá hasonló, felindultságot tükröző archoz szoktunk kapcsolni, s így [a jelentéstársítás] szabályát túlságosan messzire kiterjeszteni.” (LichSB, III, 289)

értelmet adnak minden látható benyomásnak, még a himlőhelyek vagy a foghíj okozta torzságoknak is. Az emberi arc a fiziognómia szerint olyan tábla, melyen minden vonáshoz transzcendens jelentés társul, egy kisebb görcs/grimasz máris a gúny jele, a hosszú sebhely a kétszínűségé.” (LichSB, III, 289)

46 Althaus amellet érvel, hogy Lavater valószínűleg mégiscsak kételkedhetett abban, hogy a testi jelek valóban megragadhatók korának szemiotikai modelljeivel. „Az, hogy Lavater az elméletben vehemensen síkra szállt a természeti nyelv modellje mellett, nem jelenti feltétlenül, hogy egyszerűnek gondolta volna annak átültetését a gyakorlatba.” Egyrészt a testi jelet nemcsak egy emberi jellem vagy lélek jelölőjének tekintette, hanem egy megragadhatatlan entitás, a teremtő Isten jelölőjének is. Másrészt e kétely jele lehet a *Fiziognómia* „töredékessége” és elvi lezárhatatlansága, végül pedig a szövegekkel (és a leíró nyelvvel) szembeni bizalmatlanság is: épp a *Fiziognómiai töredékek* kiállítása, a mű impozáns illusztrációs anyaga és Lavater hatalmas képanyag gyűjteménye utalnának Althaus szerint a gyakorlati értelmezés nehézségeinek a felismerésére. „A konkrét fiziognómiai elemzésekben egy-egy adott kommentár mellett úgyszólván minden esetben ott látható a szóban forgó arc képe [...] a szöveg sohasem áll magában, mintha Lavater valójában sohasem bízott volna meg benne igazán.” – ALTHAUS, *i. m.*, 122. sk.

Azonban

„még a nyugalomban lévő arc minden pathognómiai lenyomata sem mond sokat egy adott emberről. Leginkább az arcon zajló változások sora – amelyet egyetlen portré sem képes visszaadni, még kevésbé egy elvont árnyékrajz – jeleníti meg az ember karakterét. [...] Az arc pathognómiai változásai olyan nyelvként működnek a szem számára, amelyen – miként a nagy fiziognómus is állítja – nem tudunk hazudni.”⁴⁷ (LichSB, III, 287–288)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Lavater–Lichtenberg vita háttérében nem csupán a személyes gondolkodásmódok különbsége, vagy az adott tárgyat illető megítélésformák különbsége húzódik meg, hanem egy korszakos jelentőségű változás jelei is megmutatkoznak benne. Nagyon leegyszerűsítve ez a különbség a késő barokk reprezentációs kultúra és az újkori hermeneutikai kultúra kettősségét jeleníti meg – vagy, ha tetszik, egy naiv strukturális antropológia és a történeti antropológia különbségét. A rögzített, örökérvényű reprezentációk és az analógiák által uralt metafizika helyére az elevenség és a kifejezés hermeneutikája lép (az eleven gesztusok egyfajta természetes hermeneutikája),⁴⁸ s míg az előbbi szerint minden jelenség egy megtervezett és tervszerűségében pontosan felismerhető lineáris-kauzális rend része, addig a másik – legalábbis lichtenbergi korai változatában – akár a véletlent is beengedi a „magyarázat elvei” közé. Legalábbis az arcisme vonatkozásában. Persze Lichtenbergnél sohasem mehetünk biztosra. Hogy ez a hermeneutika végső soron újra valamiféle tipológiára akar-e kifutni, vagy csupán ironikusan a „szélsőségek hermeneutikájaként” beállított fiziognómiai program, kérdés marad:

„Az emberek arca gyakran undort keltően rút. Mi okból? Vélhetően azért, mert a kedélytípusok szükségszerű különbözősége e nél-

47 Különös megerősítést nyer ez a gondolat a 20. század végén kidolgozott és a hazugságvizsgálatok során alkalmazott ún. „mikromimikai analízis” gyakorlata révén.

48 A hermeneutika szóval itt inkább az értelmezés (későbbi elméletei szerint leírt) soktényezős és bonyolult értelmezési folyamatára utalok, nem a *Szentírás* értelmezésének 18. századi gyakorlatára. Ez utóbbi ugyanis épp Lavater gondolkodásához állt közelebb. Azzal, hogy Lavater a fiziognómiát nyelvnek tekintette, egyúttal annak mint természetes nyelvnek a közvetlen szemléleti oldalát hangsúlyozta, fejtegetései nem a szemantikára, hanem inkább az exegetikai hermeneutika hagyományára támaszkodtak. Ennek következtében – ahogy Althaus írja – a jelek elveszítették kódjellegüket, a fiziognómia pedig a *divináció* művészetévé vált, melynek első módszertani lépését a sejtésszerű előrenyúlás képezte arra az „egészre”, amelyben valamennyi „rész” tükröződött, majd ehhez az egészhez igazodott megértésében az egyes részek megfigyelése és értelmezése. A *Szentírás* értelmezésének szabályait átvinni a természet nyelvére pedig azért nem jelentett problémát Lavater számára, mert mindkettő ugyanahhoz a szerzőhöz, Istenhez volt rendelve. Ám a fiziognómiai megismerés terén mégis megkülönböztette a holisztikus pillantást és a részletek észlelését: az előbbit a *zseni* képességének, az utóbbit egyszerűen *megfigyelés*nek nevezte. Lásd: ALTHAUS, *i. m.*, 124. – Ennek a megértéstípusnak az elemzését lásd *uo.*, 125. skk.

kül nem lett volna megőrizhető; tekinthetjük ezt egyfajta lelki karakterisztikának is, melynek olvasásához minden bizonnal jobban kellene igyekeznünk. Azért pedig, hogy egy ilyen nehéz és átfogó tudomány alapjait megvessük, meg kellene vizsgálnunk a különböző nemzetek bölcs férfiúit, börtöneit és tébolydait – végtére is úgy szólván ezek alkotják a három alapszint, melyek keverékeiből a többi létrejön.” (LichSB, I, 9)

Fontos problémává válik természetesen mind a fiziognómiában, mind a töredék-vita kontextusában az érzékelés problémája, illetve az érzékszervek hierarchiájának a kérdése is. Lavater fiziognómiájában az érzékelés és a szemlélet problémája egyenesen központi szerepet játszik. A *Töredékek* első kötetében egész programját az érzékelés új típusaként, az ember és a tudomány „új szemeként” mutatja be:

„A fiziognómia a legfinomabb és legfenségesebb észleletek forrása; új szem, amellyel érzékelhető az isteni bölcsesség és jóság ezerféle kifejeződése, és amelynek a segítségével új, szeretetreméltó dolgokban megpillantható az emberi természet tiszteletreméltó Alkotója, aki elmondhatatlanul sok igazságot és harmóniát plántált teremtményébe. Ahol a figyelmetlen ember gyenge és gyakorlatlan szeme mit sem sejt, ott az arcok szakértőjének gyakorlott szeme a legmagasabb szellemi, erkölcsi, egyben leggyengédebb örömök kimeríthetetlen forrására bukkan. Csupán az utóbbi érti minden nyelvek legszebbikét, legbeszédesebbikét, leghelyesebbikét, legönkéntelenebbikét és jelentésekben leggazdagabbikát, az erkölcsi és intellektuális géniusz természetes nyelvét, a bölcsesség és az erény természetes nyelvét. Az arcok szakértője megérti ezt a nyelvet azoknak az arcából, akik nem is tudnak róla, hogy beszélnek; ő felismeri az erényt, bármennyire is rejtőzködjék. Az emberszerető fiziognómus titkos elragadtatással pillant az ember lelkének mélyére, és a legfenségesebb adottságokat pillantja meg ott, melyek talán csak az örökkévalóságban fognak kibontakozni.” (LavPF, I, 159. sk.)

Lavater már a *Bepillantás az örökkévalóságba* – e különös, a túlvilági élet, valamint az ott kiteljesedő emberi képességek és tudás nagy panorámáját felvázoló mű – 13. levelében arról értekezett, hogy az érzéki szemléletből nyert közvetlen ismeret „összehasonlíthatatlanul tökéletesebb”, mint az „önkényes”, a tanult nyelv és az absztrakciók által eredményezett „logikai” vagy „szimbolikus” ismeret, amely „csupán mankó a bénáknak”.⁴⁹ Lavater szerint a túlvilágon a megboldogultak

49 LavAE, III, 10. – Ez megfelel a jelekről alkotott és az imént tárgyalt dichotomikus koncepciójának. Gray így kommentálja ezt a passzust: „Lavater nem úgy tekint itt a szimbolikus megismerésre, mint átmeneti közvetítő modalitásra, amely hidat ver a közvetlen szemléletesség felé (ahogy a felvilágosodásban jobbra gondolkodtak e megis-

hatványozott, „kifinomultabb, sokrétűbb és tökéletesebb” érzéki-szemléletes képességeikkel, és az érzékelés tárgyainak „ideálisabb” vagy „előnyösebb” helyzete miatt („sem árnyéktól el nem homályosítva, sem ködtől el nem fedve, önmagukat minden oldaluk felől felkínálván”) tökéletesen fognak érzékelni. A látás egyszerre lesz „mikroszkopikus és teleszkopikus” (LavAE, III, 3). Míg azonban az érzéki szemlélet előnye itt még inkább e teológiai fikcióba ágyazott ismeretkritika része, amelynek következtében látás és abszolút megismerés szinonimákká válnak, így pedig Lavater számára voltaképpen „egy néma, a látás útján megismerő társadalom válik a jövő eszményévé”,⁵⁰ addig ez az érzékekkel kapcsolatos elvárás Lavater *Fiziognómiájában* már inkább egy demonstratív pedagógiai program formáját ölti. A szemlélet munkáját kétfelé bontva megkülönböztet „iskolázatlan” és „iskolázott” pillantást. És bár igaz, hogy általánosságban a szokványos látásnak a megfigyelés művészetévé kell képeznie magát, elképzelésében az elsődleges pillantás mégis átlényegül: a természetes pillantás – legalábbis bizonyos természettől kapott készség formájában – gyorsan és egészlegesen fogja át a tárgyát. Eredendően tulajdonképpen mindenki rendelkezik egyfajta önkéntelen fiziognómiai látással, ám a fiziognómiai pillantás eszményi formájában *zseniális*.

„A *zseni* [...] *lát*, anélkül, hogy megfigyelne – vagyis anélkül, hogy *akarattal* látna; szemvillanás alatt tesz igen mély és helyes észrevételeket anélkül is, hogy közvetlenül utána megvilágítaná és tisztázná ezeket az értelem segítségével; a *zseni nem keres*, hanem *talál*; [...] sem az *értelem*, legyen bármily nagy, sem a *képzelet*, legyen bármily élénk, önmagában még nem *zseni*.” (LavPF, IV, 86)

„Nem arról van szó, hogy az igazi fiziognómus elhanyagolná a nyugodt, anatómiai megfigyelést – hogy is tenne ilyet a testtel! De a fiziognómiai *zseni* megőrzi a kezdeti, az ész fennhatóságán innen és gyorsan keletkező *érzéseit*, és nem *helyesbíti* őket, hanem igyekszik úgy meghatározni, tagolni és bizonyos jelekbe plántálni őket, hogy értelmüket ne lerontsa, hanem kiteljesítse. A *zseni* megsejt; azaz: *megérzése elébe vág a megfigyelésnek*.” (LavPF, IV, 133)

Ez az első, „zseniális” pillantás képes a természet testek(b)en beszélő nyelvét a leginkább megragadni, pillanatok alatt, a logikus gondolkodás „szimbolikus” nyelve nélkül egy olyan „összbenyomást” rögzíteni, amely egyfajta intuitív mérés funkciójáról, hanem művi vészmegoldásnak fogja fel, amelynek minden haszna elillan, amint a szemléletiség – mintegy isteni kinyilatkoztatás folytán – újra intézményesül.” Richard T. GRAY, *Die Geburt des Genies aus dem Geiste der Aufklärung. Semiotik und Aufklärungsideologie in der Physiognomik Johann Kaspar Lavaters*, Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft, 23. szám, 1991, 117. – A szimbolikus ismeret nem „létra”, amely a magasabb rendű szemléleti megismeréshez vezet (ahogy Leibniz gondolta), hanem „mankó”, amit el lehet dobni, ha isteni rendelésre újra járni fogunk.

50 ALTHAUS, *i. m.*, 113.

látásnak tekinthető. Mintha Lavater Leibniz megismerési fokozatait a feje tetejére állította volna: az ész belátásait felülmúló intuíció vagy lényeg-szemlélet – azaz a közvetlen betekintés az önmagukat adó lényegi összefüggésekbe, az érzéki és szellemi szemléletességű evidenciákba: ez esetben a test látványán keresztül feltáruló jellembe vagy lélekbe – az érzéki szemlélet pozíciójába vagy helyére kerül. Voltaképpen a *Betekintés*ben jellemzett túlvilági képességhez közelít a „zseniális” fiziognómiai pillantás, és ekként van szembeállítva a részletező megfigyeléssel, csak hogy a *Fiziognómiában* ez a „zseniális” fiziognómiai pillantás annak ellenére is finomítható és fokozható megfigyelés és tapasztalat útján, hogy minden ember más és más mértékben kapott belőle. Ez, a megfigyelést legfeljebb utólagos igazolásnak, de soha nem elvi kiindulópontnak tekintő tudományosmény, illetve a – megérzésre, ráérzésre, sejtésre alapozott – intuitív „megismerés” elsőbbségének hangsúlyozása irritálta talán a leginkább Lichtenberget. A leggyakoribb fordulat kritikáiban az, amely a fiziognómiát a tudománnyal szemben pusztá „jóslásnak” minősíti. A fiziognómiai intuíció nem képes teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyeket a kor egzakt tudományosménye támasztott a természet megismerésével szemben.

„A fiziognómiát kétségbevonhatatlan alaptételekre kellene alapozni, de amennyire tudom, mindeddig egyetlen egy csalhatatlant sem találtak. Az a kevés tétel, amelyekről ezt akarják eladni, alig lesz már felismerhető a kivételek bozótjában, amint a megfigyelések megsza- porodnak, és ha már nem csupán bolondok és tudósok sziluettjét raj- zolgatják.” (LichSB, I, 631)

Martin Huber szerint a fragmentum-vitának egyenesen az a kérdés állt a középpontjában, hogy az érzékszervek miként működnek és milyen hierarchiát alkotnak egy másik ember érzéki észlelésen alapuló megítélése során.⁵¹ Olvasata szerint Lichtenberg Lavater nézeteiben a szem és a látás primátusát is bírálja az ember megismerése kapcsán, írása egyenesen a fül és a hallás szerepének újraértékelésére irányul. Ezt azonban kissé eltúlzott ítéletnek gondolom.⁵² Itt nem az érzékszervek viszonyáról, hanem általában az érzéki benyomások és a hozzájuk kapcsolt morális vagy „mentális” jelöletek viszonyáról van szó.⁵³ Lichtenberg nem

51 Martin HUBER, *Der Text als Bühne. Theatrales Erzählen um 1800*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, 33. sk.

52 Igaz, írásának mottójául Lichtenberg egy olyan idézetet választott (Shakespeare *V. Henrik*: „Not working with the Eye without the Ear, / And, but in purged Judgment, trusting neither.” – „Füleid nélkül szemeddel ne láss, ám hogy tisztán ítélj, egyikben se bízz.”), amelyik erre az újrahierarchizálásra látszik utalni, ám Lichtenbergnek a szövegben később leírt saját tapasztalata mintha ennek éppenséggel az ellenkezőjét állítaná. A történet szerint az éjszakánként hallott éjjeliőr hangja alapján Lichtenberg teljesen más alakot és arcot képzelt, mint ahogyan (később saját szemével megbizonyosodván róla) az őr a valóságban festett. Lásd LichSB, III, 283. sk.

53 Huber figyelmen kívül hagyja Lavater egy fontos megjegyzése mellett, amely leg- alábbis relativizálja a „szem primátusát” fiziognómiai programjában. Egy helyütt ugyanis arról beszél, hogy a jó rajztudás „a fiziognómia elsődleges, természetes és biztos nyel-

feltétlenül a látás kitüntetettséget kritizálta, hanem a látás „eidetikus” vagy „divinatorikus”, „zseniális” módját mint az antropológia megismerési eszményét.

Lichtenberg végül így összegzi véleményét „antifiziognómiájában”:

„A fiziognómia tehát igencsak megtévesztő. Igaz, a hatást gyakorló szenvedélyeknek megvannak a maguk jelei, és gyakran – ez tagadhatatlan – a szenvedélyek észlelhető nyomokat hagynak, ennyi igazság rejlik a fiziognómiában. De még ez is rendkívül bizonytalan és kétes az emberiség nagy része esetében [...] Az arcizmok és a szem mozgásában rejlik a legtöbb, amit minden ember, aki a világon él, megtanul olvasni; tanítani azonban olyan, mintha meg akarnánk számlálni a sivatag homokszemeit.” (LichSB, III, 292)

Azt ajánlja, hogy egy ember jellemét hasznosabb volna továbbra is a hétköznapi emberismeret világosabb „jelölőiből” kiolvasni, hisz végtére is a fiziognómia

„oly tudomány, amelyet a hétköznapi emberek magasabb fokon művelnek, mint e szegény tökfilkók [fiziognómusok]. Így a lakószoba rendjéből a fejben uralkodó rendre, a pontos szemmértékből a józan észre, egy meghatározott életkorban viselt ruha színéből és szabásából az egész jellemre nagyobb biztossággal következtethetünk, mint ugyanazon személy fejének száz oldalon ábrázolt száz sziluettjéből.” (LichSB, III, 293)

„A léhaságnak, a garasoskodásnak, a kéregetésnek stb. megvan a maga livréje, melyről éppúgy felismerhető, mint a katona az egyenruhájáról, vagy a kéményseprő az öltözetéről. Egyetlen apró részlet is elárulja a rossz neveltetést, kalapunk formája pedig, és az, ahogyan a fejünkön hordjuk, társadalmi környezetünkről és piperkőcségünk fokáról ad hírt.” (LichSB, III, 289)

A jellem megismerése céljából legfőképpen azonban a személyek cselekedeteit kell megvizsgálni:

„Azt tartsd bölcsnek, aki bölcsen cselekszik, és becsületesnek, aki becsületesen, és ne hagyj, hogy megtévesszen a felszínen látható rendellenesség.” (LichSB, III, 275)

ve” (LavPF, I, 173), mely nélkül mind a *megfigyelés*, mind a megfigyelték közlése csorbát szenved. Ez, azon túl, hogy kifejezésre juttatja a fiziognómia esztétikai ambícióit, a látás korrekcióját bizonyos értelemben a tapintás szimbolikus formájában jelöli meg, vagyis a fiziognómia részét képező esztétika episztemológiai ambícióit is tükrözi. Lavater azonban ennél nem megy messzebb, így kiaknázatlan marad az az izgalmas viszony, amit a látás és az azt vezérlő rajzolás mint szimbolikus tapintás között tételez.

Ha messziről is, de az arisztotelészi tézis köszön itt vissza: az emberek morális megítéléséhez cselekedeteiket kell tekintetbe venni, s ha az arcról vagy az emberi alakról van szó mint e megítélés kiinduló pontjáról, akkor egykori cselekedeteik nyomát kell keresni és a megítélés alapjává tenni.

* * *

Lichtenberg „antifiziognómiája” nem maradt visszhang nélkül. Sőt. Meglehetősen nagy perpatvar keletkezett körülötte, különösen a második, átdolgozott változat 1778. januári megjelenése után. Ahogy később írta, erre ő maga sem számított,⁵⁴ és nem is tehetett róla: „már 1778-ban távolabb álltak egymástól Lavater és a fiziognosztikusok, mint Paulus és a Nagy Inkvizítor”.⁵⁵

Az első hevesebb hangvételű kritika azonban még Lichtenberg első szöveg-változatára érkezett, és a költő Wieland által Weimarban szerkesztett és kiadott *Der Teutsche Merkur* 1777. novemberi számában látott napvilágot névtelenül. A szöveget, mint később kiderült, Jakob Michael Reihold Lenz írta,⁵⁶ Lichtenberg azonban egy darabig úgy vélte, az írás szerzője az elkötelezett Lavater-rajongó, a hannoveri háziorvos és népszerű filozófiai művek szerzője, Johann Georg Zim-

54 Sőt, bírálata újbóli megjelentetését kívánta tőle „mindenféle rendű és rangú ember, a minisztertől a professzoron át a kiadóig” – írta Lichtenberg egy levelében Georg Heinrich Hollenbergnek 1778. január 15-én: LICHTENBERG, *Briefwechsel*, szerk. U. JOOST és A. SCHÖNE, I. kötet (1765–1779), München, 1983, 773. – Ugyanakkor – Zimmermann így panaszkodott Lavaternek egy levelében: „Általában azt kell mondjam neked, olybá tűnik számomra, hogy nagyon kevesen olvassák *Fiziognómiádat*, vagy legalábbis alig talállok olyan személyt, aki tudná, mi van abban. Pusztán abból ítélnék meg téged, amit az újságokban ellened írnak.” Zimmermann levele Lavaterhez 1777. október 6-án. A levelet idézi OHAGE, *i. m.*, 234.

55 LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = (LichSB, III, 559) – Máshol azt írja (mintegy saját mondata parafrázisaként): a fiziognómusok és az antifiziognómusok között. LichSB, III, 547.

56 Jakob Michael Reinhold LENZ, *Nachruf zu der im Göttingischen Almanach Jahrs 1778 an das Publikum gehaltenen Rede über Physiognomik*, *Der Teutsche Merkur*, 1777, 4. szám (november), 106–119; kritikai kiadása: LENZ, *Werke und Briefe*, szerk. Sigrid DAMM, II. kötet, Lipcse, Insel Verlag, 1987, 761–768. (A továbbiakban LTM rövidítés jelöli.) – Lenz Goethén keresztül ismerkedett meg Lavaterrel, akivel aztán levelezést folytatott, és akit két alkalommal is felkeresett Svájcban (1777 májusában és 1778 nyarán), de már azt megelőzően, 1775-ben szilvetteket és „arcokról készült megjegyzéseket” küldött neki, amelyek aztán rövid aforizmák formájában be is kerültek a *Fiziognómiai töredékek* 3. és 4. kötetébe. Lenz valószínűleg rajongott Lavater munkájáért, a *Nachruf* volt az első reflexió Lichtenberg írására, amely Lavater védelmére kelt. Nem sokkal a megjelenés után Lenz egészsége tragikusan romlásnak indult, 1777 végén jelentkeztek rajta a paranoid skizofrénia jelei. Lenz fiziognómiai álláspontjáról lásd: Stefan SCHMALHAUS, „*Mir ekelt vor jedem feinern Gesicht.*” *J. M. R. Lenz und die Physiognomik* = Jakob Michael Reinhold LENZ, *Studien zum Gesamtwerk*, szerk. David HILL, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1994, 55–66. – Lenz antropológiai írásairól lásd továbbá: Martin RECTOR, *Zur Anthropologie von Jakob Michael Reinhold Lenz = Literaturwissenschaft und politische Kultur*, szerk. Winfried MENNINGHAUS és Klaus R. SCHERPE, Stuttgart, J. B. Metzler, 1999, 239–247.

mermann volt.⁵⁷ Egy kiadatlan írásában⁵⁸ Lichtenberg úgy nyilatkozott erről a kritikáról, mint „sekélyes és nyomorult zagyvalék[ról], amit vélhetően a bizalmasai tukmáltak rá az udvari tanácsos úrra [Wieland] mint kegyetlenül szókimondó írást”. Lichtenberget végül Johann Heinrich Merck⁵⁹ egyoldalvas, tulajdonképpen inkább csak gesztusértékű írása békítette meg, ugyanis kollégája – Christian Friedrich Lichtenberg, a göttingeni professzor fivére – révén Merck tudomására jutott, hogy Lichtenberg válaszbán készül bosszút állni, s ezért igyekezett Wielandot már előre védelmébe venni. Lichtenberg az imént említett szövegében hozzáfűzi a történetekhez: „Wieland udvari tanácsos úr, az értekezés kiadója, lapja következő számában minden tekintetben, amit csak megkívánhattam tőle, igazságot szolgáltatott nekem.”⁶⁰

De mi lehetett ilyen bosszantó Lenz írásában? Talán először is a kioktató stílus, hiszen Lenz már az írása elején rövidlátással és képzelődéssel vádolja Lichtenberget, aki szerinte egyenesen bábeli tornyot lát a fiziognómia tudományában, holott annak még épp csak most lettek kijelölve az alapvonalai, építőkövei pedig egyelőre még szanaszét hevernek. De

„[h]a már a magzat is a saját erejéből ácsol magának testet, akkor miért volna jogosulatlan az építményből az építőmesterre következtetni? [...] A pathognómiai következtetéseknek azonban a legkevésbé állók a pártján. Olyanok azok számomra, mint vad hullámok a féktelen tengeren, ahol árboc, kormánykerék és evezők nélkül sodródik az ember. Ha meggondoljuk, valamilyen arckifejezés, grimasz, sebhely láttán gyakran mily kérlelhetetlenül felingerel bennünket a hangulatunk, a puszta kedélyállapotunk!” (LTM, 110)

Lenz itt nem az arckifejezés lichtenbergi értelemben vett pathognómiai értelmezhetőségéről beszél, hanem az értelmező pillanatnyi lelki diszpozíciójáról, egy olyan tényezőről, amely önkényes módon és a tárgyhoz képest külsődleges szempontból eltorzíthatja a tárgyról alkotott ítéletet. Ez persze releváns szempont (hisz minden megismerést tekintve az), de semmit nem mond konkrétan a szenvedélyek lichtenbergi szemiotikájáról. Lenz érvei ez után sem erősebbek:

57 Lichtenberg 1778 májusára már mindkettőjüket azonosította: „So schreibt ein Z... und ein ...z gegen mich” – írta egy Andreas Schernhagenhez címzett levelében, azaz Zimmermann és Lenz. (LichSB, IV, 328)

58 LICHTENBERG, *Bericht von den über die Abhandlung wider die Physiognomen entstandenen Streitigkeiten* = LichSB, III, 563–568.

59 Johann Heinrich Merck (1741–1791) darmstadti kiadó, szerkesztő, természetkutató, számos művészetről szóló recenzió és esszé írója, Goethe közeli barátja, kiterjedt levelezést folytatott többek között Lavaterrel is. Merck a Goethe-korszak személyiségeiről igen jelentős sziluettyűjteménnyel büszkélkedhetett.

60 Merck írása itt található: *Der Teutsche Merkur*, 1778, 2. negyedév (április), 80. sk. – Az egyoldalvas szöveg végén a szerző kilétét csupán egy „M” betű jelzi.

„Ahol tehetséget látok, szélesre tárom szívem kapuját. És még ha csalatkozom is, legalább nem kell rejtekúton járnom, és ez is egyfajta vigasz. A tehetség azonban a fej szilárd részeiben jön létre, ezt senki nem tagadhatja, aki érez magában [a fejében] tehetséget; minél inkább láthatók a [koponya]arányok, annál gyorsabban ébred bennem bizalom.” (LTM, 111)

Lenz talán az olyan állításaival vált igazán sértővé, mint például hogy Lichtenberg azért olyan hitetlenkedő a fiziognómiával szemben, mert neki magának nem sikerült fiziognómiát írnia. Aki éjszaka akar egy tudományhoz inspirációt nyerni (utal Lichtenberg éjjeliőrrel kapcsolatos önmegfigyelésére), s nem boldogul,

„az nyilván arra következtetésre jut, hogy nem létezik ilyen tudomány. Szép kis út ez a spekulatív, akadémikus koponyák számára, hogy befektítsenek minden praktikus tudományt! [...] Olyan fiziognómusnak lenni, aki hagyatkozhat a saját ítéletére, persze többet jelent annál, mint hogy futólagos kísérletet végezzünk egy postakocsiban [...] Ez a mi *Deus ex machinánk* [Lichtenberg] még a betűket sem ismeri, máris olvasni akar. Az éjjeliőr basszushangjából akarja megtudni, milyen annak haja és szakállá. Bár jól tudja, az érzék, amely valamennyi művészethez szükséges, csakis gyakorlással szerzhető meg, itt mégis elvárná, hogy a Múzsza kivételt tegyen, és ál-mában ajándékozza meg őt vele. Törődik is ő azzal, hogy megtalálja a jellegzetes részeket a számára ismerős fejeken, hogy megtalálja hasonlóságukat más, számára nem ismerős fejekkel, hogy e részek között arányokat keressen, vagy hogy a tőlük való leggyakoribb eltérésekből olyan általános következtetésekre jusson, amelyek igazolják az először szerzett tapasztalatot! Nem, neki nincs szüksége erre a hosszú és idegőrlő útra! Neki az is elég, ha hall egy éjjeliőrt énekelni vagy embereket beszélgetni a postakocsi homályában – és máris ítél.” (LTM, 113)

Mindez kétségtelenül nem lép túl a kor vitakultúrájának szokásos stílus- és gondolati manírjain. Valamivel később azonban megjelenik Lenz szövegében egy fontosabb gondolat is. Szerinte a művészek (a festő, költő, színész) nem meghatározók a fiziognómia szempontjából, ugyanis tevékenységük során „általános karakterisztikus vonásokkal” foglalkoznak, miközben megfelelnek az individualitásról.

„Egy olyan vonás, amelyet egy adott pillanatban fontosnak ítéltek és megragadtak, számukra az egész karaktert jelenti. Mennyi igazságtalansághoz is vezetne, ha a mindennapi életben követnénk az ítéleteiket! Mert ahogy minden rajtunk kívüli dologról szóló ismer-

retünket individuális ismereteinkhez mérjük, úgy látóképességünk is olyan vonalzó, amely mentén kell összeegyeztetnünk a rajtunk kívüli dolgok minden hasonlóságát és különbségét. Senki sem képes felbecsülni egy olyan ember jellemét (a legkevésbé külső jegyekből), akihez nem fűződik valamilyen viszonya, bármilyen különbözőek legyenek is ennek a fokozatai.” (LTM, 114. sk.)

Az individualitásnak a fiziognómiai programban felvetődő problémái Lenz számára nemcsak arra adnak alkalmat, hogy Lichtenberg inkompetenciáját bizonygassa a segítségükkel, hanem arra is, hogy némileg eltérő álláspontra helyezkedjék Lavaterrel szemben. Az előbbi a kutató fiziognómus személyét, az utóbbi a fiziognómiai kutatás tárgyát érinti.

Érdeemes azonban röviden megvizsgálunk, hogy maga Lavater hogyan gondolkodott az individualitásról. Míg a fiziognómia régi hagyománya, sem Arisztotelész, sem Giambattista della Porta nem formált igényt az individualitás megragadására, addig Lavater célja – azzal együtt, hogy tárgya rendszerszerű megközelítésére törekedett – kifejezetten az individuum megismerése volt. „Minden emberi arc, minden emberi alak, minden teremtmény nemcsak osztályát, nemét, fajtáját, hanem egyéniségét tekintve is különböző.” (LavPF, I, 45). Ám – ahogyan a *Bepillantás*ban írja – az absztrakció, az osztályozás az emberi megismerés hiányosságából fakad, és igazából csak a túlvilági kiteljesedett létezés során leszünk képesek mindent és mindenkit a maga egyediségében mélyebben megismerni. A jövőben a megismerő képességek fejlődésével fordított arányban fog az absztrakciós képesség visszahúzódni. Teológiai értelemben minél közelebb kerül az emberi megismerés az isteni tudáshoz, annál kevésbé kényszerül absztrakciók alkotására (jóllehet az absztrakciók teljes hiánya „talán csak Isten előjoga”), és annál inkább kiteljesedik a megkülönböztető képesség (igaz, a teljes megkülönböztetés képessége is csak approximatív számunkra). Annál teljesebb lesz a közvetlen észlelés képessége, és annál „határozottabban és eredendőbben tudjuk majd észleleteinket megosztani másokkal”.⁶¹ Ez a spekulatív teológiai fikció voltaképpen elmegy addig, hogy a tudományt nem az általánosságok és absztrakciók felől definiálja, hanem az „egyes” dolgokra kiterjedő hiánytalan tudásként, az „egyes tudományaként” határozza meg. (Mint feljebb láttuk, Goethe épp ebben látta a lavateri program tudományjellegének a korlátait). Az „egyes tudományának” valódi elveit Lavater nem dolgozta (és nem is dolgozhatta) ki, az csupán a fentiekben ismertetett spekulatív teológiai koncepció fantazmagóriája maradt. Egyfelől tehát Lavater óvakodott az emberre jellemző osztályozó hajlamtól, attól, hogy a valóságos dolgok sokaságát fogalmakba absztrahálja (ez ugyanis szerinte az ember hiányos

61 LavAE, III, 12. sk. – Ez a részlet nem Althaus fent idézett megállapításával – a néma, csupán „tökéletes” szemléletekben érzékelő és kommunikáló világ veszélyéről –, hanem Lavater saját gondolatával áll némileg ellentmondásban, hiszen itt nem a fogalmi nyelv eredendő és tulajdonképpen korlátozottságáról beszél a közvetlen érzéki szemlélettel szemben, hanem arról, hogy a jövőben a megkülönböztető képességgel együtt a hozzá tartozó „megosztó képesség”, tehát a nyelv is tökéletesedni fog.

megkülönböztető és korlátozott megismerő képességéből fakad), másfelől azonban *Fiziognómiájában* – amelynek a módszertani elvét a közvetlen érzéki szemlélet intuitív megismerésén, a „zseniális” fiziognómiai pillantáson túl lényegében az empirikus leírás adta – Lavater célja lehetőség szerint mégiscsak valamennyi külső jegy és jellegzetes vonás teljes körű osztályozása, ezáltal pedig az emberi típusok hiánytalan klasszifikációja volt.⁶² A *Fiziognómia* Lavaterének tudományeszménye szerint a tudomány elsősorban rendszerezést és osztályokba sorolást jelent, és az absztrakcióktól való tartózkodással szemben a IV. kötetben eljut tudománya „matematizálásának” a gondolatáig. A rendszerező tudomány eszméje még a 17. századból eredt, amellyel szemben a 18. században inkább már a logikai összefüggések feltárását tekintették a tudomány differentia specificájának. Lichtenberg Lavater-kritikája is értelmezhető a tudományeszményt érintő eme váltás fényében.

A *Nachrufban* Lenzet érezhetően a megismerő szubjektum érdeklő leginkább a fiziognómia projektjében, nem véletlenül hivatkozik ezen a helyen Lavater *Fiziognómiájának* I. kötetéből a 15. töredékre, amely az alkalmas vagy rátermett fiziognómus személyét tárgyalja. A feltételek Lavaternél meglehetősen sokfélék és kissé felületesen meghatározottak (például az éles érzéket a „megfigyelőszellemnek” kell kiművelnie és irányítania).⁶³ A jó fiziognómusnak alapvetően ezekre van szüksége: pallérozott, kiemelkedően éles *értelem* (azaz megfigyelőképesség, a megfelelő jegyek észlelésének képessége, a hasonlóság és különbség, az arányosság és az aránytalanság megkülönböztetésének képessége),⁶⁴ eleven és erős *képzelet*, továbbá kifinomult *szellem* (ez utóbbi többek között a fiziognómiai *nyelv* kiművelésének a képességét is jelenti). Ugyanakkor a jó *rajztudás* is nélkülözhetetlen a fiziognómia műveléséhez, a rajz ugyanis „a fiziognómia elsődleges, természetes és biztos nyelve”, enélkül mind a megfigyelés, mind a megfigyelték közlésének a lehetőségei is korlátozottak maradnak. Továbbá helyes és átfogó *anatómiai* és *fiziológiai* (az egészséges test működésére vonatkozó) ismeretekkel is rendelkezünk kell Lavater szerint, ha fiziognómiával kívánunk foglalkozni, valamint még valamivel: az „embergyűlölő szenvedélyektől mentes” *szimpátiával* és fejlett *társiassággal*.⁶⁵ E követelmények közül Lenz mind a rajzolás, mind a kifinomult megfigyelés képes-

62 Ez a kettősség az oka annak a látszólagos ellentmondásnak, hogy míg Niekerk Lavater *Fiziognómiájának* a klasszifikáló jellegét emeli ki, addig Althaus épp ellenkezőleg, az individuális megismerés végletessé tételében látja e mű elvi bázisát. Lásd NIEKERK, *i. m.*, 7. sk., ALTHAUS, *i. m.*, 86. skk. – Ugyanakkor: „Lavater számunkra valószínűtlennek tűnő módon hitt abban, hogy fiziognómiai tanítása alapján felelősséggel tehetőek ennyire speciális megfigyelések. Mai perspektívából tekintve hihetetlen, milyen előítéletek lopóztak be Lavater »tudományos« művébe. A *Fiziognómiai töredékekben* hemzsegnek a korban korántsem általánosan osztott – és a felvilágosodásban bizonyosan nem inherens – diszkriminatív, rasszista, antiszemita és nőgyűlölő klisék.” – NIEKERK, *i. m.*, 8.

63 LavPF, I, 173.

64 „A fiziognómia az értelem legmagasabb fokú gyakorlata, a testi különbözőségek logikája.” – *Uo.*, 173. sk.

65 *Uo.*, 178. sk. – És ne felejtjük ki a felsorolt feltételek közül a fiziognómus „jól fejlett és jól működő testét” sem.

ségét elvitatja Lichtenbergtől (egyébként nyilvánvalóan igaztalanul), és meggondolatlan, elhamarkodott és megalapozatlan következtetések levonásával vádolja, sőt (és igazán ez lehetett sértő – még ha nem is annak volt szánva), a megfelelő fiziognómusi mentalitáshoz Lenz szerint hozzátartozik, hogy

„mindenki a saját maga fiziognómiájával kezdje. Hiszen minél helyesebb és szigorúbb az önismeret, annál biztosabban találjuk meg mások individuális karakterét, bármennyire érintkezzék is a másik karaktere a miénkkel. Ekként a fiziognómia a mi saját értékünket is növelni fogja, még ha csak annyival is, hogy a továbbiakban felhagyunk az emberek javíthatásával, ami azt jelenti: többé nem akarjuk őket a saját képünkre formálni.” (LTM, 115)

Az individualitás szempontja a fiziognómiai kutatás tárgyával kapcsolatban Lenz számára a *tettetés* jelenségéhez kapcsolódik: a *tettetésre* kényszerülő arc szerte a hatalmi viszonyok individuumot deformáló hatásának, az egyén szabad kifejlődése elé állított társadalmi korlátok érvényesülésének a világos bizonyítéka.⁶⁶ A hangsúly így áthelyeződik, míg Lavater az arcot elsősorban a lelki és jellembeli diszpozíciók megjelenésének tekintette, addig Lenz a rossz társadalmi viszonyok kifejeződésének, melyek vagy egyformává gyúrják, vagy grimaszokba torzítják az arcot. Ezen a ponton, legalábbis, Lenz fiziognómiai elképzelései közelebb állnak Lichtenbergéhez, mint Lavateréhez: a társadalmi hatás olyan kontextuális különbségeket teremt, amely lényegbevágóan befolyásolja az arc olvashatóságát. A fentiekben már jelzett váltás másik aspektusa ez: a szigorú természettudományból így társadalomtudomány válik. Ahogy az imént láttuk, Lavaternek olyan megismerési eszmény lebegett a szeme előtt, amely nem vonatkoztat el a részletektől, hogy aztán a megfigyelt egyedi jelenségeket feloldja a közöttük kimutatható absztrakt hasonlóságokban. Ő a *tipikusban* is az individuálist akarta megpillantani. Egész fiziognómiai programja többek között azért is örvendett kezdetben akkora népszerűségnek az olyan kiemelkedő gondolkodók körében, mint Herder vagy Goethe, mert korának, a *Sturm und Drang* szellemiségének individualitással kapcsolatos várakozásait látszott táplálni.

Az individualitás kérdésével kapcsolatban Lenz úgy vélte, hogy Lavater módszere épp arra alkalmas, hogy felismerjük általa az individualitás elvesztését. „A fiziognómia, az emberismeret és az emberszeretet optimista programja ezen a ponton átcsap annak rezignált beismerésébe, hogy az arcok fokozatosan elveszítik nyelvüket. A modern arc-szöveg olvashatatlanná válik, a Lavater által oly gyakran emlegetett »ezernyi betűből álló abc« elkoptatott nyomdai betűk soványka készletére apad.”⁶⁷ Ez pedig oda vezet, hogy

66 Vö. SCHMALHAUS, *i. m.*, 60.

67 *Uo.*, 61. – Hozzá kell azonban tennünk, hogy Schmalhaus ezt az interpretációját főként Lenz egyes drámatörredékeire, nem pedig a *Nachrufjára* alapozta.

„szívük mélyén még maguk a fiziognómia barátai is tagadják, hogy a természet az emberen keresztül kívánt megnyilatkozni az ember számára. [...] Persze az arcok egykoron beszédesebbek voltak, és úgy hiszem – már ha a [fiziognómiával szembeni] hitetlenkedés megmarad, és a másik emberrel szemben mindenki visszabújik önmagába –, végül majd teljesen el fognak hallgatni.” (LTM, 116)

Lenz végül a fiziognómiai kutatás folytatása mellett száll síkra, mert hiszen az arc nyelve olyan szimpátiateremtő kommunikációs forma, amely képes „az embert az embertől elválasztó falak ledöntésére” is. Fiziognómiai ismeretek híján

„[csupán] a pathognómiai ítéletek uralkodnának, egyetlen sanda arc-kifejezés képes volna egész családokat veszekedésbe kergetni, testvért a testvér ellen fordítani, és a szerencsétlen flótást, kinek izmait a külső és a belső fájdalmak eltorzították, végül porba taszítani. Az ítéletalkotás bizonytalaná válna, sohasem volna határozott, a társadalom pedig mindenhol megrekedne a bizalmatlanság, alattomoság, bizonytalanság, cselekvésképtelenség és a polgári halál állapotában. [...] [Míg a fiziognómia birtokában az emberek] talán felismernék egymás arcán a tisztességesség jeleit, s azok, akik most egymást gyűlölik, [...] eztán nyíltszívűen közelednének egymáshoz.” (LMT, 116. skk.)

A következő, feltétlenül említést érdemlő bírálat Lichtenberg „antifiziognómiájára” az 1778-as év márciusában jelent meg a *Deutsches Museum*-ban. A szöveg érdemi, „filozófiai” részét Moses Mendelssohn írta, ám az első néhány oldal annak az embernek a tollából származott, aki a fragmentum-vita során a legtöbb bosszúságot okozta Lichtenbergnek: Lavater bizalmas barátja, művei túlbuzgó propagálója, a hannoveri orvos, Zimmermannéból.⁶⁸ Ez a bevezető névtelen maradt, és bár Mendelssohn neve sem szerepelt a szöveg végén, Lichtenberg már egy jó hónappal korábban tudott róla, hogy Mendelssohn véleményt fog nyilvánítani a kérdésben („hisz Németországban legtöbbszörre már az előtt tudható, ki fog névtelenül cikket írni, mielőtt még egyáltalán megírta volna”).⁶⁹

Zimmermann és Mendelssohn szövegei között meglehetősen szembeeső a különbség. Az előbbie inkább leereszkedő és kioktató, Mendelssohné ellenben

68 MOSES MENDELSSOHN, *Über einige Entwürfe gegen die Physiognomik und vorzüglich gegen die von Herrn Lavater behauptete Harmonie zwischen Schönheit und Tugend*, Deutsches Museum, 1778, 3. negyedév (március), 193–198. – Zimmermann írása tipográfiai elválasztás nélkül áll Mendelssohn írásának az elején. A további hivatkozásokban DM rövidítés jelöli.

69 LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = LichSB, III, 556. – Egy későbbi szöveghelyből az is kiderül, hogy Mendelssohnt már Lichtenberg „antifiziognómiájának” első megjelenése előtt egy évvel, tehát 1776-ban felkérte egy barátja, hogy írjon Lavater *Töredékeiről*, így Lichtenberg ezt a szöveget eleve nem is tekintette ellene irányuló kritikának. (LICHTENBERG, *An die Leser des Deutschen Museums* = LichSB, III, 551.)

tisztán intellektuális problémákra koncentrálnak.⁷⁰ Mendelssohn, aki Lichtenberg szempontjaira reagálva igyekezett feltárni a fiziognómia és az „antifiziognómia” közötti vita alapját, arra jut, hogy a pontatlanul meghatározott fogalmak okozzák a nézetkülönbségeket, tehát hogy a vita voltaképpen csupán „szócsata”. Rövid írása ezért a fogalmak pontosítására koncentrálnak. Eközben a probléma súlypontja – a szépség és moralitás közötti összefüggés vizsgálata kapcsán – lassan átkerül az esztétika területére, ám részletesebb kifejtés híján a fogalmak zavarba ejtő sokféleségébe fut bele. Csak a szép kapcsán Mendelssohn megkülönböztet „élettelen természeti szépséget”, „organikus szépséget”, „lényegi és mellékes szépséget”, „konvencionális szépséget”, „viszony- és vonalbeli”, valamint „kifejezésbeli szépséget”, illetve „intellektuális és morális szépséget”. Ennek ellenére a szövegnek kétségtelenül van egy jól követhető, logikus rendje.

„A dolgok látható formái kellemes benyomást keltenek bennünk a szín, a kiterjedés, a körvonal és a mozgás révén. Ez az élettelen természet szépsége. Szépség ez önmagában és önmagáért véve, jelentés nélkül – az arányok, a színek és a vonalak szépsége. A növényi világban a látható formáknak jelentésük is van, mely formák önmagukban többé-kevésbé kellemes benyomást keltenek.” (DM, 195)

E jelentés nem más volna, mint a „növények belső élete” és „organizmusuk minősége”. Mendelssohn ezt „organikus szépségnek” nevezi. Ebben rögtön az a zavaró, hogy a „szépség” szó egyszerre jelölő és jelölt ebben a meghatározásban, ám épp ez a fiziognómiai gondolkodás természetéhez tartozó egyik sajátos vonás: ez az esztétikai kategória teremt azonosságot külső és belső, test és lélek között. Mendelssohn itt arról beszél, hogy a külső megjelenés érzéki látványát tekinthet-

70 Két hónappal a Lichtenbergnek adott válasz megjelenése után Mendelssohn levélben fedte meg Zimmermann azért a stílusért, amit e névtelen előszóban engedett meg magának: „Lichtenberg, legalábbis a nyilvánosság előtt, soha nem bánt durván az Ön barátjával [ti. Lavaterrel], és az a bölcs önuralom, mellyel maga Lavater válaszolt neki, semmi szín alatt sem jogosítja fel a barátait, hogy beavatkozásukkal elmérgezzék ezt a vitát. Ön azonban tényleges lépést tett a viszály irányába, így mindenképpen illő volna, ha most a kibékülés felé is tenne egyet. Becsületén ekként nem esne csorba, a lelki nyugalma pedig csak nyerne általa.” – Moses Mendelssohn levele Zimmermannhoz 1778. május 12-én = MENDELSSOHN, *Gesammelte Schriften*, V. kötet, 546. (Idézi PROMIES = LichSB, kommentárkötet a III. kötethez, 255.) – Említést érdemel továbbá a berlini Christoph Friedrich Nicolai levele Lichtenberghez, amelyben tudatja, hogy Mendelssohn „értekezése jó másfél évvel korábban íródott, még az előtt, hogy a Dieterich-féle *Kalendárium* megjelent volna [...] egy Mendelssohn úrral folytatott megbeszélés alkalmával a maga precíz módján megerősítette kételyeimet Lavater széppel kapcsolatos fecsegéseit illetően. Jómagam egyébként úgy hiszem, ez az értekezés egyáltalán nem Ön [Lichtenberg] ellen szól, hanem inkább Lavater széppel kapcsolatos gondolatainak legtökéletesebb cáfolata a fiziognómiai szempontjából. Hiszen ha Moses úr mondatait a maguk pontosságában átgondoljuk, rögtön belátjuk, hogy Lavater e téren csak parttalanul fecsegett.” (Nicolai levelét idézi Lichtenberg egy Schernhagenhez 1778. áprilisában írott levelében = LichSB, IV. 325.)

jük pusztán önmagában álló, jelentések nélküli jelenségnek, valamint olyan indexikus képződménynek is, ami szemantikai értelmet hordoz. Ennek a növényektől az állatokon keresztül az emberig vezető fokozatai természetesen az utóbbiban jutnak a legmagasabbra, az emberben, akinek a látványa

„a legjelentősebb, hiszen a szellem és a szív kiválósága, intellektuális és morális tökéletessége is látható jegyekből felismerhető.” (DM, 196)

Önmagában ez a mondat adja meg a fragmentum-vita kulcsát. Ezt az empirikus(nak álcázott) kijelentést a fiziognómia védelmezői folyvást a priori igazsággként kezelik, míg Lichtenberg, ha tetszik, empirikus eredetének korlátait hangsúlyozza: a mondat, bizonyos határok közé szorítva és óvatosan kezelve elfogadható egyfajta „hétköznapi” igazsággként, de még ha létezik is a külső és belső teljes és eredendő összehangoltsága, mi ezt (a legnagyobb valószínűséggel) tisztán sohasem láthatjuk. Lichtenberg „antifiziognómiájának” legerősebb (és legegyszerűbb) érve azonban végső soron ebben a kérdésben foglalható össze: márpedig szép bűnözők léteznek, hogyan lehetségesek? Mendelssohn írása mintha erre is választ kívánna adni.

Hiszzen kétségtelenül ő sem állt meg ott, hogy – elsősorban esztétikai kategóriákon keresztül – pusztán konstatalja (valójában inkább posztulálja) a szépség és moralitás közötti harmónia létezését. Arra is kitér, hogy bizonyos „összeütközések”, „kollíziók” folytán e kettő „igen gyakran” ellentétbe is kerül egymással. Összhangjukat sok „kivétel” csorbítja, amelyeket a természet funkcionalitása határoz meg.

„Az ember szépsége azonban sokkal összetettebb, az élettelen, az organikus, az állati és az emberre jellemző szépség közötti harmónia az emberben gazdagabb, ám e harmónia alóli kivételek és a tőle való eltérések is gyakoribbak, mivel a természet nagyobb számú és fontosabb végcélokkal kapcsolta össze e mesterművét. [...] Egyetlen lény sem képes e belső és külső kiválóságokat a legmagasabb fokon és a legnagyobb harmóniában megjeleníteni. Minden keverékből ki kell tűnnie valamilyen fő vonásnak, ez a karakter, amelynek minden egyéb sajátosság alá kell, hogy rendelődjék. Így képviseli a hatalom legmagasabb eszményét Jupiter, az erőét Herkules, a szerelemét Vénusz...” (DM, 196)

Meggyőződése szerint minden belső jó tulajdonságnak van külső, látható érzéki megfelelője, ami vagy kellemes benyomást kelt (és a kellemes nála a szép összetevője), vagy csupán jelentés nélküli, pusztán a vonalak révén keletkező élettelen szépséget képvisel. Ettől a természet „magasabb célokat követve” eltérhet. Például amikor az emberi arcon oly vonások révén ismerhető fel a tisztességesség és jóság, amelyek *puszta vonalként* tekintve nem volnának kellemesek, de *jellekként*

mégis tetszetős benyomást tesznek ránk. Lichtenberg álláspontjához képest ez mindenképpen új gondolat: a diszkrepancia küllem és jellem között voltaképpen a természet teleológiájának eredménye, ami implicite azt is magában hordozza: e thelosz megismerésével meg is érthető. A hangsúly Mendelssohn számára azonban érezhetően mégis inkább a „kifejezésre” esik.

„Ha minden belső jó tulajdonsághoz társítani tudnánk egy külső szépséget, akkor a szépség szó nem korlátozódnék a Hogarth-féle viszony- és vonalbeli szépség fogalmára, hanem eljutnánk a kifejezésbeli szépség fogalmához, melyet Lavater legmakacsabb ellenfelei sem tagadhatnak le egyetlen olyan vonásról sem, amely valamilyen belső jó tulajdonságot jelenít meg.” (DM, 197)

Az érzékeink elé táruló külső jelentésekkel történő telítődése képes a kellemtelent vagy nem tetszetőst kellemessé és tetszővé, a pusztán arányokban vagy vonalakban mutatkozó szépséget pedig intellektuális és morális szépséggé változtatni. Mendelssohn túlságosan rövid szövege azonban nem megy tovább ebben az irányban. Ehelyett pusztán azt a megállapítást teszi, hogy az érzéki benyomások „kollíziója” folytán szépség és erényesség harmóniája több módon is megbomolhat, így például az élettelen és organikus szépség helyettesítheti az intellektuális és morális szépséget, vagy elfedheti („kevésbé teszi láthatóvá”) szellem és szív belső romlottságának/rútságának (Hässlichkeit) a kifejeződését, miáltal az összbenyomást előnyössé hangolja, vagy épp fordítva, elhomályosíthatja és észrevehetetlené is teheti a szellemi és erkölcsi kiválóság kifejeződését. Meggyőződése szerint tehát a szépség legmagasabb eszménye elengedhetetlenül magában hordozza az értelem és az ész „belső tökéletességének legmagasabb fokát”. Csak az ezt az eszményt el nem érő „korlátozott szépségek” esetében állhat elő az a helyzet, hogy valamely részleges érzet megváltozik (legyengül, felerősödik, elhomályosul vagy világosabbá válik) az összbenyomás többi alkotórésze révén (DM, 198).

A Lichtenberg és Zimmermann közötti viszony nem feltétlenül tartozik a fragmentum-vita intellektuális oldalához, viszont annál árnyaltabb képet fest a kor vitakultúrájáról, arról, hogy az ezekben résztvevők miként igyekeztek taktikusan (is) érvényesíteni álláspontjukat, hogy milyen szerepe volt a nyilvánosság-nak, a tekintélynek és – ahogy ma mondjuk – a kapcsolati tőkének. Lichtenberg megítélése Lavater fiziognómiájáról fokozatosan romlott, holott kétségtelen, hogy kezdetben ő maga is részese volt e nagy projektnek, hiszen részben saját elhatározásából, részben épp Zimmermann kérésére maga is küldött Lavater művéhez megfelelőnek ítélt rézkarcokat Hannoverbe.⁷¹ Lehetett szerepe – bár nyilvánvalóan nem döntő szerepe – az elhidegülésben annak is, hogy Lavater az erkölcsi és testi szépség ellentétét egy helyütt Hogarthtól származó fejekkel illusztrálta, nem

⁷¹ Ennek az együttműködésnek még az a voltaképpen sértő írás sem állta útját, amelyet Lichtenberg 1773-ban *Timorus* címmel írt Lavater ellen, aki előzőleg felszólította Moses Mendelssohnt, térjen át a keresztény hitre.

pedig azokkal a karikatúrákkal, amelyeket Lichtenberg ajánlott az általa nagyra becsült „új Hogarthtól”, Henry William Bunburytól.⁷² Ugyanakkor az elvi álláspontok különbsége is mind világosabbá vált mind Lichtenberg, mind Lavater számára. 1777 novemberében, a két szerző közötti viszony határozott elhidegülése idején Zimmermann – miután többször is megjegyzéseket tett Lichtenberg torz alakjáról – elküldte a göttingeni professzor sziluettjét Lavaternek, ezt a megjegyzést fűzve hozzá: „Abban [ti. *A fiziognómiáról a fiziognómusok ellenében* c. írásban] minden Lichtenberg púpjának tengelye körül forog.”⁷³ Ugyancsak novemberi írásában Lenz is arra szólította fel Lichtenberget, hogy analizáltassa arcképét Lavaterrel, mire Lichtenberg el is küldte sziluettjét, holott minden bizonnyal tudnia kellett, hogy a Zimmermann által foglalkoztatott „sziluettgyárnak” saját diákjai is küldtek anyagokat, talán éppen őrá is. Akárhogy is, a szóban forgó, 1778 tavaszán a *Deutsches Museum*ban megjelentetett Zimmermann-írás idejére Lichtenberg mindenki másnál mélyebben (és személyesebben) belekeveredett a Lavaterrel folyó vitába, Zimmermann pedig kifejezetten ellenségesen (sőt, mondhatjuk, alattomosan) viselkedett vele szemben. Lichtenberg nem ismerte személyesen Zimmermann-t, de írásai alapján „mindig is gyatra szerzőnek”⁷⁴ találta, jellemét pedig erősen ellenszenvesnek, akinek erőteljes érvényesülési vágya mellé kóros hiúság társult, működését pedig a többnyire tárgyilagosságot nélkülöző, kicsinyes és kárörvendő, szitokszavakkal vagy személyeskedő, otromba megjegyzésekkel teletűzdelt stílusa miatt a német tudományos vitakultúra mélypontjának tekintette.⁷⁵

Lichtenberg kezdetben nem is tudta, ki írta a bevezetőt Mendelssohn szövege elé. Elkezdett dolgozni egy válaszon, ez ma a *Fiziognosztikusok ellen* címmel ismert írás⁷⁶ első része. Csak azt követően vált számára világossá, ki áll e támadások mögött, hogy Zimmermann a *Deutsches Museum* következő, 1778. áprilisi számában részleteket közölt Lavater Lichtenbergnek adott válaszából (a *Fiziognómiai töredékek* 4. kötetéből), és ezekhez újfent névtelen, Lichtenberget modortalanul sértegető megjegyzéseket fűzött. A megtámadott Lichtenberg ekkor változtatni akar írásán. Véleményét e zimmermanni megjegyzésekről sommásan így foglalja össze Heinrich Christian Boie-nak, a *Deutsches Museum* egyik szerkesztőjének írott levelében:

„A Lavaterhez fűzött megjegyzéseken őszintén nevetnem kellett: az ártó szándék szellemesség és erő nélkül igazán szórakoztató. [...] Mint mondtam, mindig is rossz írónak tartottam, különösen a próza-dörgegelmeit, de ily pocsek nyomorúságot, mint amit ezekben a jegyzetekben művelt, szavamra, soha nem néztem volna ki belőle.

72 OHAGE, *i. m.*, 236.

73 Zimmermann levele Lavaterhez 1777. november 3-án, idézi OHAGE, *i. m.*, 239.

74 Lichtenberg levele Boiéhoz, 1778. április 23-án = LichSB, IV, 323.

75 „Ön, amikor keseregni akar, neveletlenné válik, dühössé ott, ahol csak nevetni akar, és nevetni kezd, amikor cáfolnia kellene, aztán pedig ott kezd cáfolni, ahol hallgatnia kellene, és akkor hallgat, amikor beszélnie kellene, amiatt pedig, hogy még azelőtt felszáll rozoga diadalkocsijára, hogy győzelmet aratott volna, az embert felváltva környékezi a sírás és a nevetés.” (LichSB, III, 543)

Az, ahogyan Lavatert egy zsebkendőhöz hasonlítja, mindennél rosszabb, undorító, értelmetlen és a legkevésbé sem szatirikus.” (LichSB, IV, 323)

Lichtenberg nem sokkal ezek után egy fiktív levél írásába kezd álneven, amelyben eljártssza, úgy hitte, az ellene irányuló szövegeket a másodkiadásokkal foglalkozó bambergi kiadó, a „nyomdai rabló”, Tobias Göbhard írta. Így született meg az a szatirikus levél, amely ugyan még akkor nyomtatásba került, mégis csak Lichtenberg halála után, művei első gyűjteményes kiadásával vált szélesebb körben ismertté.⁷⁷ A két szerző közötti „nyilvános bújócskázás” csak azt követően ért véget, hogy Lichtenberg 1778. június 8-án közzétett egy „avertissement-t”, egyfajta tetemrehívást a *Hamburger Correspondent*ben,⁷⁸ mire Zimmermann a *Deutsches Museum* 1778. júliusi számában végre beismerte, ő az inkriminált bevezető szerzője. Végül is a nyilvánosság csak a hannoveri újságban közölt felhívásból tudhatta meg, mi Lichtenberg véleménye Zimmermannról: gyenge koponya, annál gonoszabb szándékkal és modortalan stílussal, „akinek nem ellenfele felvilágosítása, hanem porba tiprása a célja [...] ez a férfi túllépett azon a határon, ami a csőcseléket elválasztja a művelt emberektől” (LichSB, III, 552). A Lavater-részletekhez fűzött gyalázatos megjegyzései láttán azonban Lichtenberg már egyenesen megvetette ezt az embert.

Az „episztolában” Lichtenberg felvonultatja vitakultúrájának és kifinomult szellemiségének, maró gúnyának és ironikus humorának egész bajvívókelléktárát, ám a vitához gondolatilag alig tesz hozzá valamit. Egy megjegyzése azonban figyelmet érdemel. Az egyetlen fiziognómiát, amelyet ő maga kívánatosnak tart, a *festőknek* akarja megtanítani, ezt

„ugyan mindenki érti, de a világban alkalmazva nem sokra lehet menni vele. A festőknek ez a nyelve az egyes fokozataik szerint rö-

⁷⁶ LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = LichSB, III, 552–562.

⁷⁷ *Conrad Photorin an Tobias Göbhard; des letztern Einleitung zu einer mendelssohnischen und Noten zu einer lavaterischen Abhandlung in den stürmischen Monaten des Deutschen Museums betreffend* [Conrad Photorin Tobias Göbhardhoz – egy mendelssohni értekezéshez írott legutóbbi bevezető és a Lavateréhez fűzött megjegyzések tárgyában, melyek a *Deutsches Museum* viharos hónapjaiban láttak napvilágot] = LICHTENBERG, *Vermischte Schriften*, IV. kötet, Göttingen, Dieterich, 1844, 84–102. (Wolfgang Promies kiadásában ezen a címen található: *Dritte Epistel an Tobias Göbhard* = LichSB, III, 539–550.) – A szöveg kallódásának oka maga a szerző volt. Történt ugyanis, hogy Lichtenberg elküldte az „episztola” egyik példányát Johann Andreas Schernhagennek (1722–1785), a Hannoveri Választófedelemiség hivatali titkárának, bizalmas barátjának és levelezőpartnerének, aki – mondván, Zimmermann tábora túlságosan is erős Hannoverben – arra kérte a szerzőt, inkább vonassa be és semmisíttesse meg a példányokat. Lichtenberg pedig megfogadta barátja tanácsát. Fél évszázaddal Lichtenberg halála után Dieterich szerencsére még talált egy kallódó példányt belőle, s ahogy írta, elolvastván beleborzongott, ha elképzelte, milyen lehetett Lichtenberg ellenfelének lenni.

⁷⁸ Lásd: LichSB, III, 551. sk.

zíti a jó és rossz pathognómiai vonásokat, valamint célszerűen ötvözi őket organikus és állati szépséggel és rútsággal. Mivel azonban e pathognómiai vonások általában csak kevésbé erős és eltökélt lelkek – vagy ahogy kedélyesen mondani szokták, a puhányság – esetében nagyon világosak; így bár arra kiválóan alkalmasak, hogy egyfajta abc-t adjanak a festő kezébe, ám ha mi, a világban zajló megszámlálhatatlan kollízió mellett, ennek segítségével akarunk [arcokat] olvasni, akkor úgy kell eljárunk, akár a prófétáknak, akiknek a tudományára, mutatis mutandis, mindaz ráillik, amit a fiziognómia ellen és mellett elmondanak.” (LichSB, III, 548)

Ez az idézet egyszerre veszi ki a fiziognómiát a Lavater által neki szánt tudomány-státuszából, és utalja végleg a (szép)művészet területére, de mint „physiognomica inversát”, illetve igazolja visszamenőleg is Lichtenberg saját gyakorlatát, amelyre fentebb a Chodowieckinek adott megbízás és a zsebkalendáriumi projekt kapcsán már utaltam.⁷⁹

Lichtenberg Zimmermann-nal szemben képviselt véleménye – és főként a közvetlen reakciói – nagyrészt tehát ismeretlenek maradtak a kor szélesebb nyilvánossága előtt. A számunkra hozzáférhető Lichtenberg-írások között azonban létezik néhány kisebb szövegvázlat és különösen egy szövegkontamináció,⁸⁰ amely tartalmazza a Mendelssohnnak és Zimmermann-nak adott válasz főbb gondolatait. Ezek némelyike arra is rávilágít, mekkora taktikai, lelkiismereti és stilisztikai problémát és kihívást jelentett a csattanós válaszadás Lichtenberg számára.⁸¹ A *Fiziognosztikusok ellen* címmel ismert szöveg első része még 1778 tavaszán íródott, a másik 1780-ban. A két szöveget – mind a kéziratot először publikáló Albert Leitzmann,⁸² mind a kritikai Lichtenberg-kiadást készítő Wolfgang Promies szerint azért indokolt egybekapcsolni, mert maga Lichtenberg is így akart eljárni, és egyenesen ez a szövegcsoport alkotta volna „antifiziognómiája” második részét, amit végül nem fejezett be, így a szöveg jelen állapotában töredéknek tekinthető.

⁷⁹ Bizonyosan az egyik nagy hiányossága jelen összefoglalásnak Lichtenberg Hogarth-metszeteiről készült leírásainak, olykor fiziognómiai részletekre is kiterő ikonográfiai programjának az áttekintése és értelmezése. Erre itt legfőképpen terjedelmi okokból nincs lehetőségem. A témáról írott talán legátfogóbb munka: Hans-Georg von ARBURG, *Kunst-Wissenschaft um 1800. Studien zu Georg Christoph Lichtenbergs Hogarth-Kommentaren*, Diss. Univ. Zürich, 1996/97, Göttingen, Wallstein, 1998 (Lichtenberg-Studien; Bd. 11).

⁸⁰ LICHTENBERG, *Wider Physiognostik. Eine Apologie von G. C. L.* = LichSB, III, 552–562.

⁸¹ Többször is (a szövegei sokszor egymásból is merítenek) leírja Zimmermann Lavater védelmében írt „bevezetőjével” kapcsolatban, hogy „csak egy lakáj vagy egy bajazzo védi meg így az urát” (például LichSB, III, 567), illetve hogy az efféle írói működés legfeljebb a pincebogár boldogságával mérhető, akit közönségesen százlábúnak hívnak, pedig csak tizennégy lába van (Uo.).

⁸² *Aus Lichtenbergs Nachlaß*, szerk. Albert LEITZMANN, Weimar, H. Böhlau Nachfolger, 1899, 84–98.

A *Fiziognosztikusok ellen* célkeresztjében persze inkább Zimmermann szövege áll, és – mivel Lichtenbergnek már e két szerző írásának összekapcsolásáról is megvan a véleménye – közvetve a szerkesztők, Christian Konrad Wilhelm Dohm és Heinrich Christian Boie is:

„A [Deutsches] Museum márciusi számában megjelent szöveg legalábbis furcsa. Egy filozófiai írás a szépség, erény és értelem közötti harmóniáról, ellátva egy olyan bevezetéssel, amelyben se filozófia, se szépség, sem erény, sem értelem nincs. Oly írás amaz, amely az igazságszeretnek azt az egyszerű nyelvét beszéli, amin a német filozófia és a német tisztesség látszik nyugodni, míg emebben az önmaga tudatában lévő impotencia hirdeti magát kényszeredett szellemességével és mindenféle külhoni pompával. [...] A kontinens különös jelensége, hogy a bölcselet, ki Európa szellemi trónján ül, éppen az méltatja, aki mögött már senki nem következik e rangsorban. Nem csekély tapasztalattal a hátam mögött csupán egyetlen egyszer láttam ehhez fogható: amikor egy *Bibliát* kötöttek az *Eulenspiegel* egyik kiadása mögé... Nem több ez az írás, mint az elvakultan sértődött dölyfösség arroganciája, a kétségbeesett közvetítés modortalan kirohanása, és, ami a fiziognómiát illeti, legfeljebb néhány új lyuk, melyeket a régi kilátásokhoz fúrtak.” (LichSB, III, 554. sk.)

Áttérve Mendelssohn észrevételeire, a fogalmak fentiekben jelzett zavarba ejtő sokasága és kifejtetlensége ellenére Lichtenberg „örömmel” állapítja meg, hogy

„némi megszorítással ugyan, de véleményem teljességgel egybeesett e kiváló emberével [...] Tanulmánya olyannyira nem tekinthető kijelentéseim cáfolatának, hogy ha eltekintek a mondatok remekbe szabott logikai rendjétől, a fogalmak pontosabb meghatározásától és újbóli elnevezésétől – amit magam már csak azért sem tehettem meg, különben a *Kalendárium* 3000 példánya Dieterich nyakán maradt volna –, akkor bizony Mendelssohn úr értekezésében kevés dolog található, amit én magam már ne állítottam volna.” (LichSB, III, 558)

Lichtenberg újra világossá teszi, hogy ő maga nem cáfolja, csupán határok közé szorítja a fiziognómia kalokagathiára vonatkozó alapvető állításának érvényességét:

„Mendelssohn úrral együtt magam is azt állítom: az erény megszépít, a bűn elcsúfít; de egyúttal azt is, ha testünk a tiszta levegőben növekedhetnék, semmiféle külső erő által nem zavartan, akkor volnának rajta csálhatatlan jelei az erénynek és a tehetségnek, s e jeleket tán szépnek

is neveznénk. És akkor jön valaki [ti. Zimmermann], és azt mondja – ráadásul oly kifejezésekkel és célozgatásokkal, melyek sekélyessége legyen az ő lelkiismeretére bízva –, hogy én kétségbe vonok minden összhangot szépség és erény között.” (LichSB, III, 558)

Lichtenberg fiziognómiával szembeni ambivalenciája ebben a szövegben újra kifejezésre jut, méghozzá a kritikai mellett immár egy kombattáns értelemben is: Lavatert kritizálni kell, mert elmélete elvi vitára méltó, és mert a tárgya Lichtenberg számára is fontos, ám a Lavater írásai nyomán kibontakozó divat, a „hívek” vagy „követő rajongók” dogmatikussága és szűklátókörűsége feltétel nélkül elutasítandó. A „fiziognómiát” a címben felváltja a „fiziognosztika”, pontosabban az összetételen belül a „gnómiát” (ismertetőjel) a „gnosztikus” szó, amelyet leginkább úgy kell itt értenünk, ahogy a 17. századi cambridge-i platonisták használták: a vallási szektásság pejoratív megjelöléseként.

„Írásomnak nem az volt a célja, hogy Lavater urat részletekbe menően megcáfolja, hanem hogy gátat vessen a fiziognosztikusok sáskahadának, mely az ő tanaiból kikelve károsítja társadalmunkat. Írásom nem azt volt hivatott bizonyítani, hogy az emberi arcból semmiféle következtetés nem vonható le, hanem azt, hogy e következtetések szerfölött megtévesztők. Munkám arra irányult csupán, hogy bizalmatlanságot keltsen mindazokban és óvatosságra intse mindazokat Lavater úr írásaival szemben, akik nem voltak képesek elválasztani a tanításaiban rejlő igazságot a tévedéseitől, és akik – mivel Lavater úr tisztességes ember – rögtön azt gondolták róla, ezért tévedhetetlen is. Írásomban azt szerettem volna megértetni olvasóimmal, hogy Lavater úr kijelentése – miszerint »már-már istenkáromlás azt hinni, hogy Isten képes volna úgyszólván nemtetszésének pecsétjét ütni arra, ami számára a legkedvesebb és önmagában a legszeretreméltóbb, vagyis az erényre«^[83] – jószérivel maga istenkáromló gondolat, mivel a Fölfoghatatlan bírójává teszi magát. Még ha el is hihetnénk, hogy Isten saját alkotásaira nemtetszésének pecsétjét ütötte, akkor az aligha lehetne más, mint éppen annak az embernek az esze, aki meggondolatlanul efféléket állít. Ám ezt nem Lavater úrra értem.” (LichSB, III, 558. sk.)

Mendelssohn gondolatait, az általa bevezetett fogalmi különbségeket Lichtenberg nagyjából elfogadja, ám a hangsúlyokat máshová szeretné kitenni. Mendelssohn – mint láttuk – felvázolta a különböző „szépségek” hierarchikus architektúráját, majd a természet „magasabb rendű céljaira” hivatkozva igyekezett a „kollízió” eseteiként leírni azokat a jelenségeket, amelyeknél felborul a fiziognómia által feltételezett lineáris jelölés külső és belső között. Ugyanakkor mégis minden külső, „felszíni” (szép) vonást valamilyen belső (jó) tulajdonság „kifejező-

83 LavPF, I, 58.

déseként” értett (még ha ezt inkább csak a fiziológiai kutatás imperatívuszaként fogalmazta is meg). Lichtenberg a válaszában pontosan ezt, a külső és belső mintázatok efféle egyértelmű megfeleltethetőségét vitatja:

„Nem kívántam a priori meghatározni, mi lehet az ember, nem megteremteni akartam őt, hanem a teremtett embert tanulmányozni. Hogy az ember – az Ön kiváló megkülönböztetése szerint – rendelkezik az élettelen, az organikus, az állati szépséggel, valamint a lelki szépség kifejezésével, világos, amennyiben feltesszük, hogy az embert alkotó egyes részek is rendelkeznek ezekkel. Továbbá a legtökéletesebb embernek is rendelkeznie kell mindezen szépségekkel, máskülönben nem ő volna a legtökéletesebb. Csakhogy itt hirtelen rémisztő űr tárul fel az antropológiában, amelynek kitöltésére a természet nem hatalmazta fel az embert. Mert hát hogyan is kapcsolódik össze élettelen és állati szépség, vagy az élettelen, az organikus és az állati szépség a lélek szépségével? Hogy valamiféle kapcsolat van közöttük, nem tagadom, vagy legalábbis addig nem fogom tagadni, amíg ez az értekezés hatással nem lesz az amerikai [függetlenségi] háborúra. [...] Nem tagadom, hogy e négy szépség mindegyike megjeleníti magát a többiben, csakhogy milyen mértékben, és milyen arányban? A puszta „igen gyakran”-nal e téren nem megyünk valami sokra. A kérdés az: mennyit kell az egyiknek csökkennie, hogy a másik ezt érzékelhetően elszenvedje? Vajon – minden kölcsönös ráhatást hozzászámítva – az élettelen, az organikus és az állati szépség nem változik-e ezernyit is, ha a lelki szépség csupán egy egységnyivel is csökken? [...] A [test]felszínen mutatkozó élettelen, organikus és állati szépségnek nincs köze a lélek szépségéhez. [...] Joggal kérdeztem hát, hogy mi köze a test szépségének a lélek szépségéhez? Valóban furcsállni való volt, hogy megkérdeztem, mi köze a test egészségének a lélek szépségéhez? Azt pedig, hogy az erény hatással lehet a kifejezésbeli szépségre, nem hogy nem tagadom, hanem egyenesen magam is állítom.” (LichSB, III, 561. sk.)

E rövid, vázlatos szöveg végén Lichtenberg tehát (újra) megerősíti: nem az arc(kifejezések) értelmezhetőségét vonta kétségbe, hanem a fiziognómiának azt az alapvető meggyőződését, amelyik kölcsönös indexálást feltételez test és lélek között, holott csak az egyik irány létezik tagadhatatlanul, de nem korlátlan értelemben. A belső jószág képes külső jegyekben testet ölteni, de a külső szépségből semmi nem következik a lélekre nézve. Azaz semmi bizonyos.

1780-ban az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*ban megjelent még egy rövid, névtelen recenzió Lichtenberg „antifiziognómiájáról”,⁸⁴ melyet minden valószínűség

⁸⁴ *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 1780, Anhang zu dem 25. bis 36. Band, 2. rész, 1273–1276.

szerint Friedrich Nicolai írt. A szöveg, amellet, hogy „szívből üdvözli” a „transzcendentális hasbeszélés” kritikáját, csupán két említendő észrevételt tesz: egyrészt a fiziognómia és a pathognómia Nicolai szerint elválaszthatatlan egymástól, akárcsak a fiziológia és a pathológia: az előbbi képezi az utóbbi alapját (1275. sk.), másrészt megérti ugyan, hogy Lichtenberg, aki „a legkiválóbb fiziognómiai szellemmel rendelkezik”, és kezdetben maga is intenzíven érdeklődött efféle kérdések iránt, kiábrándult a fiziognómiából, ugyanakkor felkéri Lichtenberget, ismertesse azokat a tapasztalatait és megfigyeléseit, amelyek álláspontja megváltoztatására készítették. Lichtenberg ennek felemás módon tett eleget. Még ugyanabban az évben megírt egy szöveget, ami azonban csak a Dieterich-féle 1844-es kiadásban jelent meg először. Ez az írás voltaképpen nem a fiziognómiából való kiábrándulásának, hanem az elvakult rajongóktól, a „fiziognosztikusoktól” és az ellaposodott kordivattól való elfordulásának okait adja elő, tömör és szemléletes összefoglalása a fragmentum-vitának, egyszersmind Lichtenberg időben utolsóként keletkezett szövege e tárgyban.⁸⁵

Lichtenberg ellenvetéseire, mint már utaltam rá, maga Lavater is reagált. Tőle ered a „kis antifiziognómia” leginkább mértéktartó bírálata, amely a szellemi vitapartner iránti maximális tisztelet jegyében íródott.⁸⁶ Az alábbiakban csupán néhány gondolatát emelem ki ennek a válasznak. Ezek legfőképpen Lavater érvelési stratégiájának a sajátosságait lesznek hivatottak megvilágítani.

Lavater valóban elegánsan indítja válaszát, a retorika régi fogásával, a „legyőzendő” fél kiváló tulajdonságainak a részletezésével. Eszerint az „antifiziognómia” „gazdag és kifinomult szellemű, magával ragadó ékesszólással megírt írás”, amely egy „éles eszű, nagy tudású, alapos és gyors megfigyelőképességgel megáldott embertől ered”. Sőt, a saját értékei (látszólagos) kisebbitésének retorikai eszközét is beveti:

„Teljes egészében érzem annak a száraz stílusnak a terhét, amelytől szabadulni nem tudok, még ott is, ahol tudom, az igazság az én oldalamon áll. Ám arra számíthat, tiszteletre méltó Uram, hogy soha nem leszek Önnel szemben méltánytalan, még ott sem, ahol véleményem kényszerűen eltér az Önétől és ahol kijelentéseiben semmi [érvényese]t nem találok, és hogy soha nem fogok megfélemleni a tiszteletről, mellyel az Ön tehetségének, tudásának és érdemeinek adózom.”
(LavPF, IV, 3)

Lavater általában is sokat adott a képek meggyőző erejére. A szemléletesség demonstratív fontosságára utal *Fiziognómiájában* a képek feltűnően nagy száma. „Csakhogy a képek e műnek nem csupán függelékei, nem csupán a szöveghez csatolt illusztrációk. Az argumentáció egyszerre zajlik a szövegben és képek által,

85 G. C. LICHTENBERG, *Bericht von den über die Abhandlung Wider die Physiognomen entstandenen Streitigkeiten* = LichSB, III, 563–576.

86 LavPF, IV, 3–38.

a szöveg szüntelenül a képekre mutat, amelyek ekként az érv, sőt, a bizonyíték státuszát nyerik.⁸⁷ Lavater szinte teátrálisan és programszerűen jelenti be válasza elején meggyőződését a képek argumentatív erejéről: „Üdvözlöm az igazság valamennyi barátját, akik *okokkal és rajzokkal* bizonyítják, hogy tévedek; ez esetben azonnal megváltoztatom az álláspontomat.” (LavPF, IV, 7) Ugyanakkor bár gyakran hangsúlyozza, hogy a „természetbeli dolgok valóságához a biztos megfigyelés és tapasztalat segítségével” jut el (LavPF, I, 58), mégis sokszor az történik, hogy a „biztos megfigyelés” előadása vagy a szemléletes bizonyítása helyett egyszerűen utal kijelentése állítólagos evidensségére, és pusztán felszólítja olvasóját, ha meg akar győződni, nézze meg maga is a kérdéses dolgot.⁸⁸ Lavater argumentációs habitusának további ellentmondásos sajátossága, hogy a racionális meggyőzés helyén irracionális tapasztalatra hivatkozik. A fiziognómiai emberszereteten élcelődő Lichtenbergnek Lavater csak a személyes tapasztalat bizonyosságával tud felelni: minél „kiteljesedettebbek” fiziognómiai ismeretei, annál erősebb szeretet ébred benne az ember iránt (LavPF, IV, 5). Ez a kijelentés, miszerint tehát a racionális ismeretek kiteljesedése éppen egy irracionális, azaz emocionális tényező intenzitását növeli, a (kora)modernitás tudomány- és tudáseszményéhez fűződő ambivalens viszony kifejeződése is Lavater gondolkodásában. Amikor a fiziognómia és az emberszeretet elválaszthatatlansága mellett érvel, itt a fejezet elején, akkor egyszerre beszél az új, a formális és az instrumentális racionalitás összekapcsolódásán alapuló (kora)modern tudomány nyelvét és a szentimentalizmus ezzel sok tekintetben ellentétes nyelvét: minél tökéletesebb, hiánytalanabb az emberi tudás, annál kiterjedtebb az emberi boldogság. Ezt azonban épp egy személyes, érzéki – voltaképpen irracionális minőségekhez kapcsolódó – tapasztalati valószínűságra hivatkozva véli igazolhatónak.

Niekerk sommás jellemzése szerint „Lavater a mestere volt annak, hogyan kell kikerülni az ellenérvekre adott érdemi válaszokat. Irritáló például a notórius megkerülése annak a kérdésnek, hogy a csúf embereknek vajon tényleg szükségképpen rossz jellemük is kell-e, hogy legyen.”⁸⁹ Gray egyenesen a *Fiziognómia* briliáns vonásának nevezi, ahogyan Lavater ellenfelei kifogásait kezeli, és az ellenkezőjükbe fordítva saját álláspontja megerősítésére (véli) felhasználni őket.⁹⁰ Erre a leglátványosabb példát épp a Lichtenbergnek adott válaszban találjuk. Nyilvánvaló, hogy az „antifiziognómia” egyik leginkább irritáló szöveghelye az lehetett Lavater számára, ahol Lichtenberg megkülönböztette és elválasztotta egymástól a fiziognómiát és a pathognómiát. Lavater sajátos logika szerint átfordítja ezt a megkülönböztetést. Míg Lichtenberg szerint, mint láttuk, a test két jelentésré-

87 GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung i. m.*, 114.

88 Ez egyébként még a *Fiziognómiai töredékek* gazdag illusztrációját dicsérő Friedrich Nicolainak sem nyerte el a tetszését, aki Lavater művének recenziójában aggályát fejezte ki aziránt, hogy a látás valóban képes-e a bizonyíték erejű evidencia kitermelésére. Lásd erről ALTHAUS, *i. m.*, 115.

89 NIEKERK, *i. m.*, 8. – Lavater *Fiziognómiája* első kötetének *Az erkölcsi és testi szépség harmóniájáról* című fejezetében (nem) foglalkozik ezzel a kérdéssel: LavPF, I, 57–135.

90 GRAY, *Aufklärung und Anti-Aufklärung i. m.*, 174.

tege – egyrészt természetes jel, másrészt kulturális és emberi jelentéstartalmak hordozója – közül az utóbbit érdemes tanulmányozni, és az kecséget érdekes felismerésekkel, míg az előbbi esetében azonban az értelmezés egy sor, sokszor átláthatatlan ok labirintusába téved, amelyek között a véletlen is szerepet játszik, addig Lavater meg van győződve róla, hogy „az ember ősfarmája áttűnik minden véletlenül” (LavPF, IV, 32), azaz hogy a fiziognómiai alapformát nem képes eltüntetni sem a kultúra, sem az éghajlat, sem sorscsapások vagy az akarati törekvések sorozata. Richard T. Gray, aki meggyőzően kimutatta, mennyi mindenben támaszkodott Lavater Christian Wolff korai fiziognómiájára, felhívta a figyelmet arra is, hogy Lavatertől eltérően Wolff számolt azzal a nehézséggel (sőt, egyenesen leküzdhetetlennek tartotta), amit a „természeti” jelek előnyben részesítése jelent a „kulturális” jelekkel szemben.⁹¹ Pontosabban azzal az ellentmondással, ami egyfelől a test és a lélek között tételezett prestabilizált harmónia, másfelől azon tény között mutatkozik, hogy a testet érik olyan változások, amelyeknek nincs hatása a lélekre. Ezért már Wolff (majd a nyomában Lavater is) felállítja azt a hipotézist, miszerint léteznie kell egy (meg)változ(tathat)atlan testi ősfarmának, amely a jellem vagy a lélek tiszta kifejeződése. Míg azonban Wolff tanácstalan azt illetően, hogy miként is lehetne meghatározni ezt a testi ősfarmát, addig Lavater – „legjelentősebb, egyben legellentmondásosabb újításként a fiziognómia elméletében”⁹² azt a hipotézist állítja fel, hogy az embernek ez az autentikus ősfarmája a test úgynevezett „szilárd részeiben” rögzült. A „szilárd” és „lágyszemek” fogalmi kettőse megfelel a felvilágosodás episztemológiájában a „természetes” és az „önkényes jelek” jelelméleti különbségének. A „szilárd” egyszerűen azonosítódik a „megbízhatóval”, „bizonyossal”, „tartóssal”, míg a „lágyszemek” nem más, mint a „véletlenszerű”, „változékony”, „önhatalmú”. Idetartoznak az izmok, a mimika, minden változás – ezek tehát „önkényes” jelekként olyan információt közvetítenek, amely alá van vetve az ember akaratának. Lavater szerint épp ez a szubjektív intencionális jelleg teszi kétségessé és megbízhatatlanná e jeleket. – Ám visszatérve a *Töredékek* negyedik kötetében olvasható argumentumhoz, fiziognómia és pathognómia megkülönböztetését elfogadja ugyan, de, ahogyan írja,

„vajon az eleven lélek teljes ereje nem hagyja nyomot a fej szilárd részein? – hiszen egykor azok is lágyszemek voltak, s minden mozgó izom hatott rájuk – ezek a részek minden egyes emberben különböznek és oly sokfélék, mint a jellem és a tehetség, ezekre ne hatna a lélek a maga teljes erejével?” (LavPF, IV, 8)

Terminológiai átfordítása nyomán a fiziognómia a szilárd részekben kifejeződő tartós jellemet vizsgálja, a pathognómia pedig a „változó jelleget”, ami a lágyszemekben érhető tetten (LavPF, IV, 39). Ezzel azonban épp ellenkező értékelésűkig jut el, mint Lichtenberg: a fiziognómia a „gyökér, törzs, talaj” a pathognómia

91 *Uo.*, 171. skk.

92 *Uo.*, 172.

számára (Uo.), a pathognómia ezért végtére is nem több, mint a gáláns udvari körökben beszélt művi nyelv.

Lichtenberg „antifiziognómiájába” mindkét tábor szűklátóköriően belekapaszkodott: a fiziognómia ellenségei úgy gondolták, Lavater végre megkapta a magáét, a követői pedig, hogy végre van min köszörülni a nyelvüket. Lichtenberg szerint írásában

„maga Lavater is ebbe a hibába esett, úgy hitte, minden sorában el-
lentmondást kell találnia. Ostoba bírálók azt hiszik, ha valamely tár-
gyat illetően napvilágot lát valami, akkor annak feltétlenül pro vagy
kontra kell állást foglalnia, és nincs eszköz, amely megmutathatná,
hogy mindkét felfogás téves. Hát tehetek én erről? Ó, Istenem! Hát ha
egy emberi fej és egy könyv összekoccanásakor üreges kongás hallat-
szik, mindig a könyvet kell hibáztatni érte?” (LichSB, III, 559)

A fiziognómiaellenes megjegyzésekben különösen gazdag „F” jelű Sudelbuch-
ból, valamint Lichtenberg több leveléből is tudható, hogy már „antifiziognómiája”
második (1778 eleji) kiadása idején tervezett egy alapos teoretikus vitairatot Lava-
ter ellen. Maga Lichtenberg, a hányatott sorsú *Episztolában*, így beszél e terveiről:

„A fiziognómiáról tett megjegyzései második részét a szerző kizá-
rólág e Lavater-féle tanulmány [a *Fiziognómiai töredékek* IV. kötetének
1. fragmentuma – Cs. P. Gy.] megválaszolásának, illetve a műve egé-
szét és egyes fejezeteit érintő egyéb észrevételeinek fogja szentelni.
Szavait ott már egyedül Lavater úrhoz fogja intézni, egyúttal gondo-
san el fogja választani őt méltatlan védelmezőitől és tanítványaitól.”
(LichSB, III, 548)

Ám, ahogy Wolfgang Promies írja, végül is „a Zimmermannal folytatott
polémia volt az oka, hogy ez a munka nem valósult meg. Amikor Lichtenberg
1780-ban újra elővette ezt a tervet, a fiziognómiai örületet már felváltotta egy
másik divat, az ortográfusi világmegváltás klopstocki divatja, így Lichtenberg új
tárgyban nyitott vitát.”⁹³

Az itt közölt *Töredék a farkakról* eredetileg nem publikációra szánt írás volt,
hanem egy Friederike Baldingernek⁹⁴ 1777-ben írott levél része. Közös barátjuk,
Johann Gottwerth Müller úgy jellemezte ezt az asszonyt, mint a „legműveltebb,

93 Wolfgang Promies jegyzete: LichSB, kommentárkötet a III. kötethez, 265.

94 Dorothea Friederike Gutbier (1739–1786) 1764-ben ment feleségül az orvospro-
fesszor Ernst Gottfried Baldingerhez, akivel 1772-től Göttingenben, 1782-től pedig
Kasselben éltek. Lichtenberg Göttingenben ismerkedett meg Friederikével, aki halálá-
ig nagyra becsült beszélgető- és levelezőpartnere lett. Levelezésükből sajnos csak kevés
maradt fenn, de Lichtenberg két írása is e levelezés kontextusában keletkezett, a *Töredék*
mellett az *Über die Macht der Liebe* (mindkettő 1777-ben), míg Friederike Baldinger 1778 és
1782 között írta meg „főművét”, a *Versuch über meine Verstandeserziehung*ot.

legélesebb elméjű és legszellemesebb hölgyet”, akinek a barátságára Lichtenberg is büszke volt, míg Friederike férjét, az „udvari tanácsos urat” nagy orvosi tudása mellett is „leírhatatlanul nyers” embernek tartotta.⁹⁵ Talán az a perpatvar is kifejezésre jut ebben a véleményben, ami Lichtenberg írása körül keletkezett. Az említett levelet ugyanis Lichtenberg Friederikének írta,⁹⁶ ám az írást a címzett férje Lichtenberg tudta nélkül publikálta saját lapjában.⁹⁷ Lichtenberg először felháborodott a történeten, később azonban megbékült, hozzájárult írása másodszori kinyomtatásához, ami így is komoly sikert aratott, és e sikerből aztán a *Goettinger Taschen-Calender* szerkesztő-kiadója, a barát és levelezőpartner, Johann Christian Dieterich mellett vélhetően maga Lichtenberg is profitált.

A Lichtenberg és Lavater közötti vita végpontja – ha nem is az elvi álláspontok közötti ellentmondások felszámolása – kettejük találkozása 1786-ban. Július elején Lichtenberg ezt írja egy levelében:

„Lavater úr két alkalommal is meglátogatott engem, és (őszinte becsédével) valóban rendkívüli benyomást tett rám. Illik rá a mondás: *auget praesentia famam* [a személyes jelenlét alátámasztja a hírnevet]. Egy forrófejű, elragadtatott disputánst vártam, ő azonban korántsem az, legalábbis ezúttal nem. Igazán kiváló koponyának tartom, akit a gyarló társadalom némileg megbolondított. Ha *itt* élne, ahol mindenben az értelem dönt, ahol a rajongót legfeljebb tisztelik, akkor egészen biztosan legalább annyi valódi hírnevet szerzett volna, mint amennyi szemrehányást eddig kapott. Még egyszer ismétlem: le sem írhatom kellőképpen, mennyire jó ember Lavater úr. Mindent őszintén gondol.” (LichSB, IV, 678)

95 https://www.lichtenberg-gesellschaft.de/leben/1_leb_weg_dbaldinger.html (Utol-só lehvívás: 2019. 08. 22.)

96 LICHTENBERG, *Briefwechsel*, 1. kötet: 1765–1779, szerk. Ulrich Joost és Albrecht SCHÖNE (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen), München, Beck, 2013. A 419. számú levél: 753–760.

97 *Fragment von Schwänzen. Ein Beytrag zu den Physiognomischen Fragmenten*. Névtelenül jelent meg Baldinger lapjában: *Neues Magazin für Ärzte*, 5. szám, 3–11, Lipsce, 1783. A szöveg „bevezető megjegyzése” Baldinger írása, amit az orvosi lapban még ezek a sorok egészítettek ki: „A szerző már rég hozzájárult, hogy ötletei nyomtatásban is megjelenjenek. Megjelentetésük már csak azért sem időszerűtlen, mivel az utóbbi Vásáron még mindig felbukkantak fiziognómiai könyvek. E folyóiratban pedig azért érdemelnek helyet, mert nagy *Fiziológiájában* maga [Albrecht von] Haller is e tudomány részeként tekint a fiziognómiára.” Lásd a szerkesztő, Wolfgang Promies kommentárjait: LichSB, kommentárkötet a 3. kötethez, 252. – Lichtenberg úgy kommentálta mindezt, hogy Baldinger „fárok-fiziognómiámat a *megkérdezésem nélkül*” adta ki, „még hozzá, mint felesége a tudomra adta, a Zimmermann elleni bosszú szándékával”. Tagadja ugyan, hogy ő maga hozzájárult volna a kinyomtatáshoz, jóllehet nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy „abban a vidám társaságban, amelynek írtam, egyszer akár mondhattam is, hogy tőlem akár ki is nyomtathatják”. – Lichtenberg levele Johann Andreas Schernhagenhez, 1783. február 6., LichSB, IV, 496. sk.

„Üdvözlöm az igazság valamennyi barátját, akik *okokkal és rajzokkal* bizonyítják, hogy tévedek; ez esetben azonnal megváltoztatom az álláspontomat.” (LavPF, IV, 7) Senki nem vette komolyabban ezt a felhívást, mint éppen Lichtenberg, amit ékesen bizonyít a *Töredék a farkakról* című szatírája. Hogy Lavater állta-e a szavát, aligha hihetjük, de „tudománya” népszerűségének és súlyának gyors csökkenése mégiscsak azt erősítette meg, hogy tévedett.

Összefoglaló

A tanulmány a 18. század második felében lezajlott ún. „fragmentum-” vagy „fiziológia-vita” összefoglalása. Középpontjában Georg Christoph Lichtenberg *Fiziognómiáról a fiziognómusok ellenében* című írása áll, de részletesen kitér néhány további kritikai szövegére, valamint Lavater, Mendelssohn, Lenz és Zimmermann ezekre érkezett bírálataira, reflexióira. Igyekszik bemutatni azokat a gondolati és koncepcionális különbségeket, amelyek e vita során körvonalazódtak Lavater és követői, valamint Lichtenberg között, továbbá érzékletessé tenni a kor vitakultúráját, hogy mindezek segítségével megrajzolja Lichtenberg talán leghíresebb, *Töredék a farkakról* című szatirikus „antifiziognómiájának” szellemtörténeti hátterét.

Physiognomania and anti-physiognomy. Lichtenberg and the “Fragments debate”

The paper offers a survey of the “Fragments Debate” or “Physiology Debate” that took place in the middle of the eighteenth century. The central subject is Georg Christoph Lichtenberg’s *Über Physiognomik, wider die Physiognomen*, but some of his other critical texts are also discussed, along with the responses and reflections Lavater, Mendelssohn, Lenz and Zimmermann wrote to these. The paper tries to point out the intellectual and conceptual differences emerging during this debate between Lavater and his followers on one, and Lichtenberg on the other side, and it also aims to unveil the debate culture of the era, thus providing a detailed intellectual background to Lichtenberg’s probably most famous “anti-physiognomy”, the *Fragment von Schwänzen*.